

Вакъфът в българските земи, XV – началото на XIX век

The Waqf in the Bulgarian Lands, 15th – early 19th Centuries

Паулина АНДОНОВА
Paulina ANDONOVA

Abstract. *The Islamic charitable foundation, waqf, was a means of imposing and establishing Ottoman power in the Balkans, and its development was closely tied to the specific military-political and socio-economic situation in the empire. As in the course of the conquest, bridges were built for the passage of the army, dervish zaviyes emerged in the depopulated territories to shelter the new settlers, the central commercial part of the first administrative centers of the empire was built and the urban space was expanded with the appearance of new neighborhoods around the established imaret, so in the 16th century the construction activity followed the same model. As an institution, the Waqf finances the construction of mosques, imarets, caravanserais, bridges and other institutions, but also provides funds for their maintenance and operation.*

Important urban centers were built and expanded with the complexes built by the Ottoman elite, new caravanserais and khans, and dükkans were erected in the central commercial parts of the cities and along the important road arteries. In addition, vacant land is being used to develop new settlements. The waqf is central to the urban and rural economy, but any finding on the place of the waqf in the development of the economy is appropriate to the economic reality in the country itself and must be seen in the context of the specific period. Thus, in the 14th-16th centuries, the Waqf institution was a decisive factor in the development of the economic structure – market, infrastructure, credit relations. The Waqf is the largest urban landlord, it regulates rents and the conditions of trade and production, and then loses these positions to the increasingly powerful Ayyan institution.

In the context of the looming crisis in the empire, the state's intervention in the affairs of the waqfs, the abuses of the mutual funds and the subsequent reforms in the waqf system did not delay. The changing state policy aimed at maintaining the army and providing revenue to the treasury needed for the endless wars, directly directs the development of the Waqf institution, which has already fulfilled its task of imposing power and religious policy, urbanizing and absorbing the empty spaces around the cities and strategic places. The waqf retains its primary role in maintaining religion and education. Similar is the situation with the role of the Waqf institution in economic development with a view to urbanization, provision of infrastructure, urban economy and agrarian relations throughout the empire, of which processes the Bulgarian lands are an invariable part.

Keywords: Waqf; specific model; state control; economic role

Обемният и разнообразен масив от документи, свързани с историята и развитието на вакъфа, поддържат траен изследователски интерес към проучванията върху неговата същност и развитие. Направеното от Вера Мутафчиева през втората половина на миналия век поставя основите в българската историография на изучаването на вакъфа като юридическа и социално-икономическа институция и на нейното място в стопанската история (Mutaфchieva, 1993a, pp. 62 – 138; Mutaфchieva, 1993b, pp. 378 – 398; Mutaфchieva, 1993c, pp. 399 – 434). Авторката обстойно разглежда произхода, същността и развитието на тази институция, широко разпространена в Османската империя в периода до XVII в., като се набелязват и основните промени, касаещи нейното състояние през следващите XVIII и XIX в., доразвити от изследването на Евгений Радушев (Radushev, 1995, pp. 171 – 252). Условиата, процесът и последиците от установяването на османската власт – демографски процеси, миграция, колонизация, ислямизация, в които голямо значение имат вакъфите и благотворителните институции, са разгледани от Светлана Иванова и Росица Градева във въведението на сборника „Мюсюлманска култура по българските земи“ (Иванова, Gradeva, 1998). В него са поместени част от материалите на съвременните изследователи, допълнени с изследвания и в сборника с материали „История на мюсюлманската култура по българските земи“ (Gradeva, 2001).

Изключително изчерпателно са представени същността, характеристиките, юридическият и социалният статут на вакъфа от Светлана Иванова в предговора на сборника, съдържащ опис на османотурските документи за вакъфа, запазени в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), XVI – XX в., съставен в екип с Евгений Радушев и Румен Ковачев (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 11 – 54). В споменатия тематичен опис е включен огромен масив от документи, свързани с вакъфите, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ, но остават неразкрити още многобройни документи в поселищните фондове, както и в държавния архив на Република Турция. Посредством изследванията на учениите, занимаващи се с различни аспекти от вакъфите по българските земи, някои от тях са включени в научно обращение. В описва подробно са представени различните по вид, съдържание и представителност документи, съдържащи данни за вакъфите – в уводната част е направен подробен обзор на документите, а в изложението са включени анотации със съответните сигнатури на всички извори, поместени в изданието. (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 41 – 51). Тук накратко ще изложим основните извори, които са с най-голяма информираност по темата.

1. Основни документи, свързани с вакъфите

1.1. Вакъфнамета

Основен извор за фондациите са вакъфнаметата (учредителни актове), в които са посочени цел и предназначение на фондацията със съответните обекти, към чиято издръжка е насочена благотворителната дейност, приходоизточници на фондацията и начин на изразходване на средствата от вакъфската каса, персонал и заплати, дори в някои случаи и рецепти за приготвяне на храна в имаретската кухня.

1.2. Регистри

Следващите по информатичност относно статута, обекти на благотворителност, приходоизточници, финансови отчети, а оттам и функционирането на самата фондация са приходо-разходните регистри (мухасебе дефтери) и техните разновидности – съставени по конкретен повод разходни отчети на отделни фондации (за заплати, ремонти, раздадени пари и др.), приходни или разходни баланси за една или няколко групирани в един регистър фондации.

Данни за вакъфите се съдържат и в регистрите от типа-тапу-тахрир (за тимари, земети, хасове и вакъфи) или в отделни вакъфски дефтери от XVI в., от които могат да бъдат проследени произходът и процесът около оформянето на вакъфските имоти, статутът на раята, както и условията около функционирането на фондацията.

От дефтерите за събиране от страна на държавата на зияде-и джизие – добавката към първоначално отстъпените на вакъфите суми от данъка джизие, може да се извлече информация за наличните фондации и техните платци. Към дефтерите са и такива, свързани със събиране на различни данъци в полза на държавата – сумите за операциите, извършени от дар-юл сааде ага с намиращите се под негово разпореждане Харемейн вакъфи, ресм-и джулюс-и хумаюн за берати на вакъфските служители, ешар-и бедел (десятъци). През XIX в. във връзка с поставянето на фондации под управлението на Министерството на вакъфите също са съставяни голям брой регистри.

1.3. Кадийска документация

Обилна е информацията за вакъфите в кадийските сиджли¹ във връзка с финансовия надзор на съда – вписват се вакъфнамета, счетоводни документи, кадийски протоколи по назначения, имотни сделки, лихварски дейности, ремонти, допълнителни дарения към вакъфа. Голям брой са документите за джамията на Яхия паша във Видин и вакъфите в Русе.

1.4. Други

Многобройни са единичните документи – арзове и арзухали (изложения, жалби по разнообразни въпроси), заповеди по различни поводи, приходо-разходни разписки и други.

Информацията, която се съдържа в огромната документация относно функционирането на вакъфа, съхранявана в архивите в България и Турция, намира широко приложение във всички тематични кръгове на изследванията на български и чужди учени. Това се определя от значимостта на вакъфската институция във всички сфери на организация и отношения в османската държава, част от която са и българските земи.

1.5. Цел на изследването

Излизайки от чистата дефиниция и правни норми на вакъфа, които широко са диску-

1 За състоянието на кадийските сиджли в НБКМ (Ivanova, 2001, pp. 51 – 76).

тирани и изяснени в посочените в уводната част изследвания, ще се насочим към модела, който се очертава на базата на направените до този момент основни публикации, свързани с различни аспекти от дейността, развитието и ролята на вакъфската институция в българските земи, за да проследим реалната практика, а именно, как функционират вакъфите като социално-икономически, културни и политико-религиозни институции, активно използвани, направлявани и контролирани от нуждите на централната власт.

От гледна точка на стопанското развитие на българските земи през XV – XVIII в. вакъфската институция играе значителна роля. Вакъфът е част от установяването на социално-икономическите отношения в османската държава, от изграждането на стопанската и комуникационната инфраструктура, от урбанизационните процеси, от аграрните отношения, от управлението и данъчното облагане на населението в провинцията, от откупната система, от кредитните отношения, от държавното снабдяване, от развитието на градското производство и търговията.

Изложението на настоящата глава ще бъде структурирано в две части. В първата част ще бъдат представени основните етапи от развитието на вакъфа като институция в хронологичен план и неговата същност в контекста на формирането на османската държава и установяването на властта в българските земи. Тази част ще бъде изградена на базата на направените изводи в изследванията върху различни аспекти от вакъфите в българските земи, като на базата на историографията ще се очертаят основните тенденции в развитието на вакъфската институция през целия разглеждан период от XV до XVIII в. По този начин може да се изгради един обобщен модел на функционирането на вакъфската институция и нейното място в посочените по-горе процеси на организация на българското пространство в изследвания период.

Втората част ще се фокусира върху изградения модел, който ще се запълни с конкретни примери от развитието на един от големите вакъфи в българските земи, чието изследване и налични извори позволяват същността и ролята на тази икономическа и правна институция да бъдат проследени за целия разглеждан период в контекста на реалната практика и в унисон с водената от страна на централната власт политика.

2. Същност и развитие на вакъфа като политико-релиозна и социално-икономическа институция

2.1. Вакъфската институция в хода на завоеването и установяването на османската власт в българските земи, края на XIV – XV век

В периода от края на XIV до средата на XV в., когато е в ход османското завоевание на Балканите, паралелно върви и процес, свързан с осигуряването на комуникационната инфраструктура и овладяване на завладените територии, който е съобразен с военните нужди на османските турци. Към османската армия се вливат фамилиите от анадолските бейлици като Михаловци, Евреносовци, Малчочовци, Турхановци и други. Насърчавайки ги към завладяване на нови територии, първите османски султани ги даряват с едри земевладения. Докато трае завоеването, се установяват пограничните територии – уджове. При управлението на султан Мурад I (1362 – 1389) се поставя началото на държавната хазна и всички

земи стават нейна собственост. Удждовете са премахнати и земите са административно обособени като санджаци. Полага се основата на еничарската платена армия за сметка на нередовната армия, набирана и издържана от удж-бейовете. Премахват се и привилегиите на фамилиите. Раздават се мюлковидни владения, голяма част от които се запазват в ръцете на фамилиите през следващите столетия, но получените земя следва да използват средствата само и единствено за обществени нужди. В повечето случаи се касае за обезлюдени места, раздавани с цел да бъдат заселени и оживени. Освен военнопленници и роби в по-късен период в тях се заселвали и хайманета (без определено местожителство) (Mutafchieva, 1993a, pp. 14 – 23, 62 – 128; Radushev, 1995, pp. 188 – 195).

Заедно с газииите в походите на османците в Тракия в средата на XIV век действат и дервишиите, които не само оказват морална подкрепа на войската, но и пряко участват във военните действия. Те получават земя главно по поречието на река Марица, около Димотика и Одрин. Целта на властта е дервишиите и техните последователи да заселят района около двата града, които по това време са силно обезлюдени. Към походите на османците се влива и голяма маса от номадски групи (Gramatikova, 2001, pp. 203 – 210 и цитирана там литература).

След завладяването на Одрин в града е построен дворецът, който служи за казарма на войниците, както и за изходна база за военно настъпление на Балканите. Въпреки че се нарича дворец, сградата служи за подготовка на новата османска армия от еничари военнопленници (Kontolaimos, 2020, p. 58). Междувременно в хода на завоеванието се строят кервансарайи и мостове, за да се улесни преминаването на войската. Сред първите кервансарайи на Балканите са построените от Евренос бей близо до устието на р. Марица край днешния гр. Лутра (*Гърция*) от края на XIV в. и крайбрежният кервансарай до Енос (*Турция*). Така в Егейска Тракия се изгражда и необходимата комуникационна инфраструктура по пътя Виа Егнация. Между 1370 – 1390 г. е построен и хан в Траянопол, близо до текето Искпар, а в Комотини (*Поморджина*) Евренос бей издига имарет и джамия (Kiel, 1983, pp. 121 – 144).

Постепенно се основават и фондации за издръжка на издигнатите от османски пълководци и фамилии обекти – завиета, кервансарайи, джамии, ханове, мостове. В историографията е изказано мнение, че в момента, в който османската власт няма ясно изградена административна и данъчна система, формираните вакъфи се използват с оглед на това администрирането на завладените територии, заселването и събирането на приходите от тях да бъде концентрирано в ръцете на една институция, каквато е вакъфът (Kontolaimos, 2020, p. 52). Първите запазени вакфиета от края на XIV – началото на XV в. се отнасят за строежи главно в Бурса – завиета, ханове, хамами, месджиди, а впоследствие на медресета и на цели комплекси (Kürk, 2024).

Бурса става център (*столица*) на Османския бейлик около 30-те години на XIV в., като братята Орхан газии и Алаеддин бей построяват по една джамия и хамам. За да се настанят идващите от Анадола тюркски групи, се изгражда имарет – джамия, кухня, хамам, хан и медресе на изток от градските стени. Едва при Баязид I се застроява централната търговска част – Улу джамията на изток от Орхановата джамия и безистена. При Баязид II се появяват нови джюкяни и ханове, чиито приходи са предназначени за издръжка на джамията му в Истанбул. Появяват се имаретите и хановете, чиито приходи служат за издръжка на

други имарети на Мурад Худавегяр, на Баязид I, на Челеби султан Мехмед I и така до султан Мехмед Завоевателя всички султани строят имарети в Бурса (Kıran, 1996, pp. 114 – 118).

След овладяването на Тракия започва развитието на самия Одрин. Дотогава освен двореца се изгражда първият имарет (1399 – 1400) от Баязид I северно от стария град. Синовете на Баязид I застрояват централната търговска част на Одрин. При Мехмед I е завършена Ески джамията и се строи безистенът, реплика на безистена в Бурса, изграден от Баязид I. Следват трите имарета около града на Мурад II (1421 – 1451), както и имаретите на Гази Михал бей, Шах Мелек паша, Ибрахим паша, Махмуд паша, Касъм паша. По подобен на Бурса модел Одрин се разширява като следва концентричния план на стария град (Kıran, 1996, pp. 118 – 122; Kontolaimos, 2020, pp. 59 – 64).

Пловдив е завладян веднага след Одрин от Лала Шахин, който става и първият бейлербей. Предполага се, че османският военачалник издига комплекс (Т-образно завие/имарет) от сгради до стените на града, с което се създават условия за новите заселници. Лала Шахин построява мост на река Марица по пътя Истанбул – Белград, за да се улесни преминаването на войската, а по-късно и на пътниците. Строителството на първата джамия се отнася към 30-те години на XIV в. Съвпада със строителната дейност на султан Мурад II, която предприема в Бурса и в Одрин. Изградената Мурадие джамия маркира централната част на града. При Шехабеддин паша се изгражда баня до джамията. През 1444 – 1445 г. северно от града на самия бряг на река Марица близо до моста на Лала Шахин новият бейлербей издига Т-образен мултифункционален комплекс (завие/имарет) с джамия, медресе, хамам, хан, кухня и тюрбе. Накрая се завършва и търговската част на Пловдив с издигането на кервансарай и безистен (покрив пазар) (Войков, 2024, pp. 91 – 131).

През втората половина на XIV в. османците завоюват и българските земи. И тук се следва същият модел както при по-ранните завоевания. Дервишките обители в хода на завоеванието на българските земи са сред първите османски институции, които съдействат за колонизирането и разпространението на мюсюлманската религия и култура (Parveva, 2001, pp. 328 – 329). Дервишките мисионери се заселват в пусти или гористи местности на завоюваните територии, където изграждат свои текета и завиета, а впоследствие изискват от централната власт документ за владение на околните земи. Сред дервишите, които следват газиите по време на завоеванието на българските земи, могат да се споменат Тимур баба, Отман баба, Акязълъ баба и други. Култовите комплекси на дервишите могат да включват завие с меджид или с джамия, типични за градските центрове, завие с тюрбе или завие с имарет (*кухня*), завие с хамам (Граматинова, 2001, р. 205). Суфийските институции, които развиват ислямските мистични оргени, се обозначават като завие, ханагях, меке, но не е изяснена все още архитектурата на така обозначените обекти. В някои изследвания текетата се определят като дервишки манастири, а отделните постройки са обозначавани като завиета или като месджид с помещение за живеене. Предполага се, че първите завиета, строени през XIV – XV в., са били изградени предимно от нетраен дървен материал, което е и причина да не се запазят. Строежът им се свързва с ахите, дервиши, които вървят заедно с войската и с които до голяма степен се свързват ислямизацията и колонизацията на стратегически региони в Мала Азия и в Румелия. След XVI в., когато османската завоевателна вълна отслабва, ахите се вписват в еснафската организация (Antonov, 2013, р. 110 и цитираната там литература).

Застрояването на околорадското пространство и градската търговска част върви паралелно както с установяването на османската власт в българските земи, така и според административните нужди на даденото селище. В Ямбол се строят мост и хамам, а в края на XV в. се появяват джамията и безистенът на великия везир Хадъм Али паша. Край Дупница, откъдето минава пътят Константинопол – Пловдив – Скопие, се издига дървен мост, който през XVII в. е заменен с каменен. В Стара Загора още 1408 г. е построена джамия от Хамза бей (Kiel, 1974, pp. 635 – 656). Могат да бъдат проследени и по-подробно примерите на усвояване и овладяване на българското пространство от османските турци на базата на няколко града, които са изследвани по-обстойно от българските османисти.

Баязид I (1389 – 1403) издига завиеето „Кавак баба“ заедно с имарет и две медресета в Търново, за чиято издръжка са насочени приходите от селата Самоводене и Лесичери. В своята публикация Стефка Първева предполага, че издигането на медресетата може да е свързано и с положението на Търново не само като столица на българската държава, но и като културен и религиозен център. Изказано е предположение, че дълго време завиеето „Кавак баба“ е било единствената дервишка обител в цялата каза (Parveva, 2001, pp. 324 – 425).

За Плевен са издадени няколко публикации. Приема се, че градът е завоюван от Гази Михал бей при управлението на Мурад I (1362 – 1389), като 33 села са дарени на фамилията Михалоглу. Но вакъф е основан през 1496 г. от Алаеддин Али бей – син на Хъзър бей, внук на Гази Михал бей, който бил пълководец от времето на Мехмед Завоевателя (1451 – 1481) и Баязид II (1481 – 1512). Така фамилията се установява в Плевен. Али бей получава от Баязид II правото да заселва номади, неверници без определено местожителство, които не принадлежат никому, и да събира всички данъци и такси в дарените му първоначално три села, които с течение на времето увеличават своя брой. Али бей вакфира приходите от селата за издръжка на издигнатия от него месджид заедно с кухня и завие (Sabev, 2001a, pp. 136 – 164; Кауарпан, 2006, pp. 163 – 174; Kirgova, 2008, pp. 193 – 222).

Междувременно султаните продължават своята политика на централизиране на приходите и контрола върху земята и властта в завладените територии. Още при Мехмед I (1413 – 1421) се полагат основите на тимарската система и на спахийската войска. Но управлението на султаните Мурад II (1421 – 1451²) и Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1481) е съпроводено от отказа да участват в османските военни походи и противодействието на влиятелните вече поземлени фамилии. Турхан бей и румелийският бейлербей Касъм паша се изправят срещу Мурад II. По-късно следва и бунтът срещу властта от страна на великия везир Халил Чандарлъ и други газии, застанали на негова страна, предизвиквайки еничарски метеж в Одрин през 1446 г. Халил Чандарлъ е умъртвен, а имотите му – конфискувани. Султан Мехмед II не само отстранява и осъжда изправилите се срещу него фамилии, но и отнема раздадените до неговото управление мюлкове и учредените до неговото управление вакъфи. Утвърждава се тимарската система, а имотите към разтурените вакъфи са пренасочени към тимарските владения. Евреносовци и Турхановци запазват владенията си, но значението на фамилиите в управлението значително намалява. При Баязид II (1481 – 1512) голяма част от вакъфите са възстановени, но вече се отбиват част от данъците към хазната (Mutafchieva, 1993a, pp. 14 – 23; Radushev, 1995, pp. 188 – 194). Вакъфите са ограничени и от утвърждаването

2 Управлението на султана е с малки прекъсвания.

на върховната власт над земята от страна на държавата, а чрез въвеждането на зияде-и джиузе (добавката към джиузето) в полза на държавата се осъществява финансов контрол над вакъфите от страна на централната власт (Radushev, 1995, pp. 195 – 196, Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, p. 20).

Оттук насетне политиката на османските султани, след като вече вакъфската институция е приспособена към мирийския статут на земята, е да разширяват средствата, с които се осъществяват контрол и намеса на държава във вакъфските дела, и най-вече върху техните приходи.

2.2. Развитие на вакъфа в периода XVI – XVIII век – от основно средство за налагане на османската власт и установяване на османския културен модел в българските земи към пълно подчиняване на държавната хазна

Султан Селим I (1512 – 1520) следва политиката на Мехмед Завоевателя, утвърждавайки служебното тимарско земевладение. При Сюлейман I (1520 – 1566) се разгръща мащабна строителна дейност на членовете на династията и везирите. В основната си част строените представляват големи комплекси – имарети, към които се учредява благотворителната фондация, а останалите, построени от фондатора обекти, се превръщат в приходоизточници на фондацията. При Сюлейман I освен неговия вакъф са регистрирани още само вакъфите на шестима представители на султанската династия и на девет везири, като се премахват и някои данъчни облекчения на вакъфите, заради финансовите затруднения на държавата, произтичащи от османските военни походи. При Селим I се смята, че няма основана нито една фондация (Mutaſchieva, 1993a, pp. 127 – 128).

Чрез различни механизми държавата осъществява контрол върху вакъфската дейност. Включването на вакъфите в регистрите от типа тапу-тахрир или в самостоятелни вакъфски дефтери е сред главните средства за контрол на държавата. Държавният контрол над вакъфските дела се простира и върху служителите – кятиб, хатиб, имам, ваиз, които се назначават със султански берат по предложение на шериятския съд. Мютевелията (*управителят*) на вакъфа се назначава по аналогичен на държавните служители начин. Учебните заведения са подредени в йерархия, начело на която стоят създадените от султаните медресета. Султанът издава разпорежданията за функционирането на учебните заведения, учебния процес и оторизира дейността на преподавателите чрез берат. Всяка фондация и всички стопански операции се регистрират в кадийския съд, ежегодно подлежи на финансов контрол от шериятския съд и се представят приходо-разходни регистрации (Gradeva, Ivanova, 1998, pp. 25 – 27, Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 18– 25; Mutaſchieva, 1993a, pp. 120 – 122). В историографията са посочени дори примери, в които вакъфските постове са раздавани на представители на еничарския корпус, когато в началото на XVII в. изпразването на хазната поставя султаните пред невъзможност да изплатят бакшиша при своето възкачване (Radushev, 1995, pp. 229 – 230). Така през XVII в. ролята на еничарите се простира и върху дейността на вакъфската институция.

Пренасочването на приходите от вакъфите в полза на хазната продължава при всяка нужда от финансови средства. Вакъфи се отчуждават, а приходите от техните обекти се зачисляват към хасове и тимари или са отдавани под формата на мукатаи. С всяка нова

промяна се увеличава намесата на държавата върху вакъфите, достигайки до реформите от XIX в. Още при Селим I началникът на черните евнуси на харема оглавява вакъфите „Харемейн“, посветени на Мека и Медина, като към тях се вливат непрекъснато фондациите с наследствен тевлиет³, когато възможните наследници се изчерпат. Под управлението на вакъфите „Харемейн“ попадат и всички семейни (*евлятлък*) вакъфи⁴, тъй като в акта за дарение се посочва, че след изчерпване на потомството на дарителя приходите от този вид вакъфи трябва да се изразходват за нуждите на бедните в Мека и Медина. Намесата на държавата достига дотам, че се променят целите на завещанието, статутът на имотите, чиито приходи са отчислени в полза на фондацията, положението на вакъфската рая. Средствата, които довеждат до това положение, са свързани с обединяването на султанските вакъфи, които се финансират и контролират от държавата. Към тях се добавят и други вакъфи. Държавата не само контролира финансите им, но и придърпва от вакъфските приходи за нуждите на хазната и на войската (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 20 – 23; Radushev, 1995, pp. 200 – 249).

В края на XVIII в. се оформят няколко самостоятелни управления на такива сборни уедрени вакъфи, управлявани от висши османски функционери, а през 1758 г. вакъфите „Харемейн“ са присъединени към държавната монетарница. Приходите от монетарницата се пренасочват към държавните нужди. През 1826 г. се създава Министерството на вакъфите и в последвалите промени през следващите десетилетия се достига до пълното централизиране първо на вакъфите „Харимейн“, а след това поетапно чрез посягане върху техните финанси и управление и на останалите вакъфи в империята (Radushev, 1995, pp. 214 – 215, 222, 231 – 234, 250 – 253; Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 21 – 23).

2.3. Същност на вакъфа

Вакъфът⁵ е едновременно културно-религиозна и социално-икономическа институция, като целта трябва да е благотворителна и богоугодна. Вакъфът финансира изграждането на обекти, които са вакфирани, но и представлява благотворителната фондация, която осигурява средства за тяхното функциониране и издръжка (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 12 – 14). Големите вакъфи⁶, основани от високопоставените османски служители, заемат значително място в системата, в която най-големите фондации са създадени от султаните и техните семейства. Концентрираната строителна дейност в градовете ги превръща в религиозни и културни средища в различни части на Османската империя. Благодарение на вакъфите в тях се създават благоприятни условия за изповядване на ислямската религия и се обезпечава издръжката на институции, в които се предоставят

3 Тевлиет – длъжност на мютевелията. При наследствения тевлиет длъжността се предава на потомците на учредителя на вакъфа (Mutaščieva, 1993, pp. 91 – 93; Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 16 – 17).

4 Приходите се използват за издръжка на определени хора, посочени от фондатора (вакъфи на лица – ахли), сред които и негови потомци (евлятлък вакъфи) (Mutaščieva, 1993a, pp. 91 – 93; Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 16 – 17).

5 За класифицирането на вакъфите в Османската империя виж Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 13 – 14.

6 За големите вакъфи в централната част на Румелия, вж. Ivanova, 2005, pp. 44 – 68.

образование, здравна грижа и приют за бедните и нуждаещите се, подслон за пътниците и техните животни, както и ежедневно безплатна храна. Фондациите изиграват съществена роля и за развитието на градската икономика чрез търговските обекти, които изцяло са издържани от вакъфите.

Централната част на Румелия е регион, в който повече от половината население са християни, но в по-голямата част от градовете преобладават мюсюлманите. По примера на строителната дейност на султаните в столицата Истанбул през XV – XVI в. висшите османски функционери разгръщат широка строителна дейност в Румелия, като се изгражда инфраструктурата на османската власт и на исляма. Архитектурната форма, която най-ярко отразява тази дейност, са имаретите, наричани още кюлюета. Това са религиозно-благотворителни комплекси, които освен джамия могат да включват медресета (духовни училища), ханове, кервансараи, кухни, хамами (баня) и други (Gradeva, Ivanova, 1998, pp. 21 – 22).

Централизираното управление и пълната хазна през шестнадесетото столетие определят и стила на архитектурата. Развитието на бюрокрацията в столицата Истанбул довежда до създаването през XVI в. на централизирано архитектурно бюро *Hassa Mimarları Ocağı*, чието задължение е да определя архитектурния вид на т.нар. султански строежи и изобщо строителството на обществени сгради в столицата и в османската провинция. Развитието на тази официална институция се свързва с името на един от най-известните османски архитекти Мимар Синан, на неговия ученик Мимар Хайруддин и др. Строителството на джамии, кервансараи или на ханове в градовете не е било възможно без санкцията на Архитектурното бюро, което определя външния вид на сградите, колко минарета да има джамията или големината на кервансарая. Вероятно тези принципи са били спазвани през XVI и XVII в., за което намираме сведения в мюхиме дефтерите (Antonov, 2013, pp. 105 – 106).

Първите големи градски вакъфски комплекси в българските земи са построени в Стара Загора, Пловдив, Плевен, Никопол и София⁷. През XVII – XVIII в., макар и рядко, все още се основават вакъфи. В контекста на социалната дейност и обществена активност на аяните се проявява благотворителната дейност на личности като Хюсреф бей, Халил паша, Осман Пазвантоглу. Така през XVIII в. активна строителна дейност се наблюдава във Видин, в Шумен, а през XIX в. изграждането на комуникационни връзки и благотворителни институции се насочва към Родопския масив заради стесняването на имперската граница (Gradeva, Ivanova, 1998, pp. 21 – 24).

От изследванията върху вакъфската институция може да се очертае както Светлана Иванова я нарича „програма“, която следват османските султани и османски функционери в своята благотворителна дейност чак до XVII – XVIII в. (Ivanova, 2004, pp. 110 – 124). Оттук се набелязват и целите на формирането на вакъфите, което може ясно да бъде проследено въз основа на направените до момента изследвания. Както в хода на завоюването се изграждат мостове за преминаването на войската, дервишки обители в обезлюдените територии, които да приютят новите заселници, застроява се централната търговска част на първите административни центрове на империята и се разширява градското простран-

7 Активна строителна дейност се развива в Сараево, Белград, а с разширяването на османската империя – в Буда и Пеша, през XVIII век – в Ниш.

ство с появата на нови махали около изградените имарети, така и през XVI в. строителната дейност следва същия модел. Наред с издигането на ролята на конкретни градове като политически, административни, културни, религиозни и икономически центрове, вакъфската институция е насочена към изграждането на комуникационната и икономическата инфраструктура и стопанското усвояване на територии. Важните градски центрове се застрояват и разширяват с построени комплекси на османския елит, нови кервансараи и ханове, дюкяни се издигат в централните търговски части на градовете и по важните пътни артерии.

Александър Антонов, който разглежда кервансарите по Диагоналния път през XVI в. отбелязва интересен факт, свързан с тяхното предназначение в Мала Азия през XIII в. като своеобразни укрепления, разположени по протежение на главните пътища. Те играят ролята на погранични военни постове и в архитектурно отношение включват различни типове сгради – обори, складове, кухни, месджиди и други. С преместването на границите те губят своето военно предназначение и от укрепления постепенно се превръщат в комплекси, обслужващи търговията (Антонов, 2013, р. 107). Не е изключено първите кервансараи, издигнати в хода на завоюването на Балканите, за които се спомена по-рано, да са имали подобно предназначение.

Но през XVI в., когато възникват кервансарите в българските земи, отбелязва авторът, ситуацията вече е различна. Сравнително гъстата поселищна мрежа, късите разстояния между селищата налагат строеж на ханове и кервансараи в близост до населените места или на пусти места на еднодневен преход по главния път. В определени случаи на важни стратегически направления около кервансарите се развиват нови селища, каквито примери могат да се намерят по Диагоналния път. Такъв е случаят със Свиленград, Харманли, Узунджово, Нови хан. Ханове и кервансараи се строят и в съществуващи градски центрове, като те са част от благотворителен комплекс, който включва различни по своите функции постройки (Антонов, 2013, р. 107).

Постепенно завиетата изгубват самостоятелните си функции и се превръщат или в част от имарет, или в месджиди, като в имаретите влизат и кервансарите (Антонов, 2013, р. 107). Но отношението на властта към ордените е двусмислено. От една страна, са преследвани основно езотеричните, свързани с шиизма. Така например голяма група къзълбаши се преселват през XVI в. в днешна Източна България, когато са жестоко преследвани като противници на властта и заради връзките си със Сефевидите в Иран. От друга страна, установените ордени с ясна структура не само са толерирани от властта, но и използвани във водената от султаните политика. Някои от завиетата се издържат от вакъфите като тези на халветиите, мевлевиите и други. Разположени в градовете, техните членове са представители на висшия социален слой. Мевлевийските текета са и центрове на културата и изкуствата. Халветиите се издигат като най-ревностните защитници на ортодоксалния ислям, критикувайки и изобличавайки еретиците. Голяма е ролята на ордените за привличането на нови агенти и за интегрирането на мюсюлманската общност. Постепенно през XVII в. представителите на ордените навлизат в религиозната, съдебната и образователната система. Значително влияние дервишите имат и сред занаятчийските среди. Дори ролята им в армията, на която повдигат духа и оказват морална подкрепа, е институционализирана. Ордените разпространяват мрежите си и сред села-

та, като през XVIII – XIX в. нараства ролята на пътуващите шейхове халветии (Gradeva, Ivanova, 1998, pp. 33 – 35).

Мезрите и обезлюдените територии се заселват и облагородяват чрез колонизационните и миграционните процеси, а също и чрез даряването на мирийска земя с правото на получилия земята да я засели. В периода на завоеването в заселването на териториите се включват предимно прииждащите дервишки последователи и номадски групи. В някои случаи около текетата на дервишите се формират селища. Като пример може да се посочи с. Бали ефенди (дн. кв. „Княжево“ в София). Първоначално се основава теке от дервишите, водени от халветийския шейх Бали ефенди, а след смъртта му се изгражда негово мѳрбе и става обект на благотворителната дейност на представители на османския елит. Около сградите с течение на времето възниква селище с дервентѳжийски статут, което привлича нови заселници (Kalitsin, Mutafova, 1998, pp. 212 – 243). Чрез водената от страна на държавата политика са колонизирани мюсюлмани по важните стратегически пътища и региони, настанени са гарнизони, представители на военноадминистративния и религиозния апарат (Gradeva, Ivanova, 1998, p. 16, 21). Чрез даряването на празни земи и мезри от страна на султаните през XVI в. учредителите на вакѳфи имат възможност да настаняват военнопленници, роби, ничия рая (извън тимарите) и хайманета (без постоянно жителство). Заради данъчните облекчения в селата, чиито приходи са зачислени към вакѳфите, някои от тях се превръщат в проспериращи селища, привличайки все нови и нови заселници (Pargeva, 1992, p. 36). Крайпътните кервансараи и мостове и последвалото изграждане на имарети около тях също довежда до появата на нови селища в това число и градове (Antonov, 2013, p. 107). Следвайки политиката на държавната власт за овладяване, стопанско усвояване, урбанизиране и ислямизиране на българското пространство, вакѳфската институция изиграва решаваща роля в политико-културното и социално-икономическо развитие на българските земи докѳм XVII в.

Постепенно прилаганите промени, свързани с отчисляването на приходите от вакѳфите в полза на държавната хазна, уедряването, одържавяването на благотворителните фондации, причислявайки ги към султанските вакѳфи или към мирийския фонд, раздаването на мютевелийски постове на представители на платената армия, отнемането на данъчните привилегии и все по-голямата намеса на централната във вакѳфските дела, води до значителното намаляване на ролята на вакѳфската институция. Някои от запазилите се фондации успяват да се адаптират към новата икономическа конюнктура на империята, в която набират все по-голяма сила откупната система и кредитните отношения, но с далеч по-малка роля в бързо променящата се стопанска и икономическа обстановка. Липсата на средства във вакѳфските каси и все по-голямата нужда от ремонтни дейности, свързани със самите обекти на вакѳфа и приходоизточниците, водят до западане на редица аграрни обекти като чифлиците, а в някои случаи и на градските – ханове, дѳкяни, кервансараи.

Целият този процес на функциониране на вакѳфската институция от нейното основаване, ролята ѳ в градската и аграрната икономика, все по-голямата намеса на държавата в управлението и финансите на фондацииите и нарастващите злоупотреби с вакѳфските дела, довеждащи до постепенното западане и пълно подчиняване на държавата, може да се проследи въз основа на данните за една фондация, към която ще насочим вниманието си във втората част на настоящата глава.

3. Вакъфът между волята на фондатора и реалната практика. По примера на вакъфа на Софу Мехмед паша в София

3.1. Вакъфът като политико-религиозна институция в българските земи

В качеството си на център на Румелия София става седище на голям брой представители на провинциалната администрация и армия. Именно заради тази нейна роля на политически център на Балканите в София се разгръща активна строителна дейност, чийто връх е достигнат през XVI в.. Тя превръща града в мюсюлмански център с важни религиозни, социални и икономически функции. Блок джамия на Коджа Махмуд паша и конакът на бейлербей бележат началото на оформянето на града в административен център на Румелия. Една от най-активните строителни дейности в София принадлежи на Румелийския бейлербей Яхия паша – везир и зет на султан Баязид II, който издига най-големия безистен на Балканите и известна минерална баня (Kiel, 1990, pp. 117 – 118). Сред големите вакъфски комплекси, които допринасят за утвърждаването на София като административен и религиозен център, се нарежда и построенят със средствата на друг Румелийски бейлербей и везир от времето на султан Сюлейман I (1520 – 1566), Софу Мехмед паша⁸.

3.2. Значението на благотворителната дейност

В основата на учредяването на вакъфите стои благотворителната дейност на изградените и вакфираны обекти, като паралелно се изграждат ислямските институции в стратегически важни за империята центрове. Наред с изграждането на имарета на Софу Мехмед паша в центъра на европейската провинция Румелия, когато тя се превръща в политически и културен център, везирът издига и други учреждения, следвайки модела на установяване на османската власт и налагане на исляма в определени региони. От вакъфната, отнасящо се до основаването на фондацията, написано на арабски език и регистрирано през януари 1548 г.⁹, научаваме за строежа на петъчна джамия извън стените на Истанбул и дар'ул хадис (специализирано духовно училище за изучаване на хадис) с библиотека близо до месджиди Налл месджид¹⁰ и до двореца на пашата в Истанбул, който вероятно се е намирал в квартал „Ходжа паша“ (Nesiroğlu, 2005, p. 390). Построена е и джамия в село Кюстемемерлу, каза Хавас¹¹, разположено в Галата, което вероятно е административният регион, към който спада споменатото село¹². Не разполагаме с документи, отнасящи се до други вакъфски обек-

8 На вакъфа има посветена монография и няколко изследвания върху различни аспекти от неговото развитие.

9 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi – Ankara (hereafter VGMA), Defter nr. 988, s. 51 – 64 – Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler, Bulgaristan. 2 Cilt. Ottoman Waqfs in the Balkans: Waqf Deeds, Bulgaria. 2012. Eren H. (ed.). Istanbul, IRCICA, s. 525 – 551.

10 Заповед за назначаване на каймакам на вакъфа към дар'ул хадиса и джамии в София и Кюстемемерлу: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (hereafter BOA), C.MF, Dosya: 35, Vesika: 1736 (15 шабан 1143 / 23 февруари 1731).

11 В речника на Редхаус Khawass е описан като район близо до Истанбул. A Turkish and English Lexicon, 2006, J.W.Redhouse (ed), 3rd edition, Istanbul, Çağrı Yayınları, p. 869.

12 Селото е записано, че се намира в Галата според мухасебе дефтера: BOA, MAD.d. 4945 (шабан 1025 – мухарем 1029 / август 1616 – декември 1619), ff. 18 – 23.

ти, основани от Софу Мехмед паша, но съществуват сведения за вакфие от 1554 – 1555 г., което свидетелства за петъчна джамия, кервансарай и хамам в Банялука, където фондаторът е санджакбей на Босна, както и за дворец в Босна, описан в биографичния списък на Синан (Nesiroğlu, 2005, p. 390).

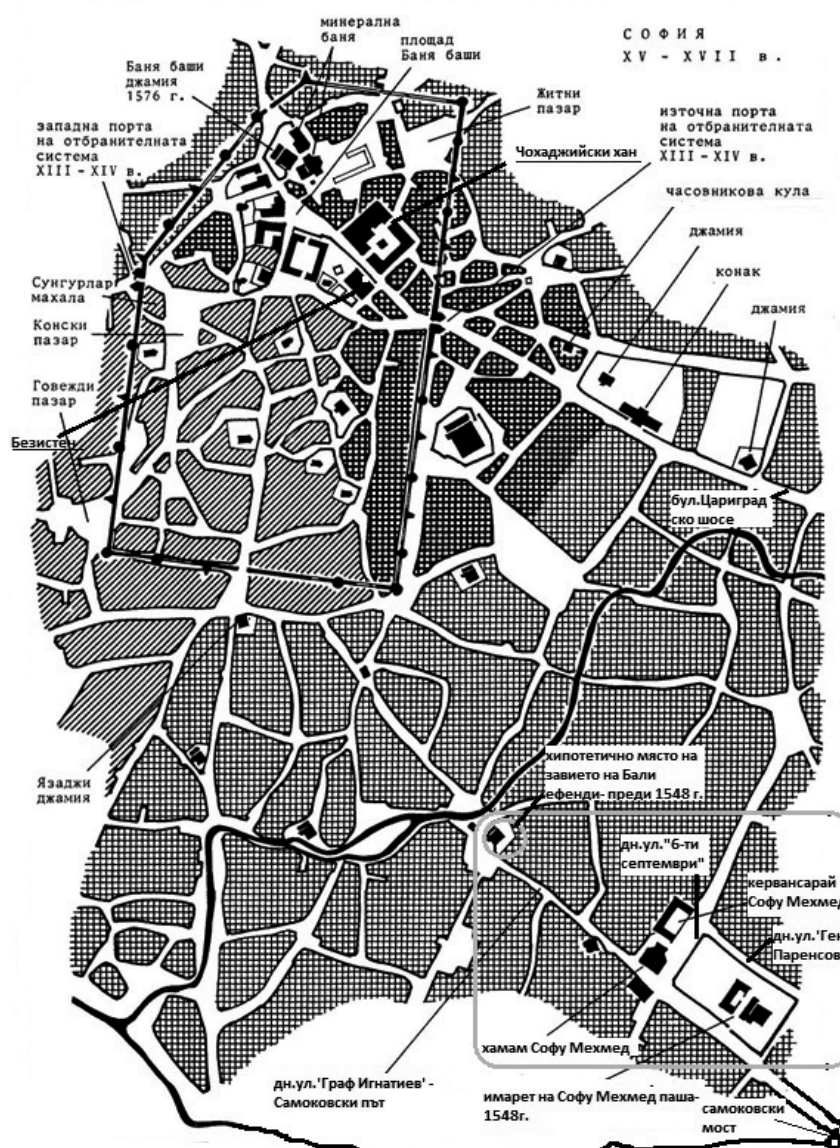
Последните институции не съществуват дълго, което обяснява липсата на информация за тях в изворите от следващите векове. Но този списък свидетелства не само за активната строителна дейност на османския везир, но и за ролята на вакъфската институция при изграждането на облика на значими градски центрове, свързани със седалищата на управление на съответния функционер, като се създават условия за развитието на урбанизационните и икономическите процеси в тях. Като везир и Румелийски бейлербей, Софу Мехмед паша избира да построи своите вакъфски комплекси в двете столици – в имперската и тази на провинция Румелия (*София*), изпълнявайки едно от фундаменталните задължения на мюсюлманите и на висшите османски функционери с оглед налагането на османската власт и на исляма като доминираща религия в империята.

3.3. Ролята на благотворителните фондации в усвояването на извънградското пространство и взаимодействието на властта с дервишките ордени в контекста на водената от страна на султаните политика през XVI век

Мюсюлманите в градовете се заселват в новоизградените махали около издигнатите джамии и имарети, а завиетата, построени в извънградското пространство са първоначалното ядро на новите заселници. Най-рано моделът на строеж на дервишките завиета в покрайнините на града и последвалото изграждане на комплекси от представителите на османския елит или от султанската фамилия, около които се оформя махала, може да бъде проследен в Одрин (Kontolaimos, 2020, pp. 61 – 64), като този модел е следван и при други градове като Велико Търново (Parveva, 2001, pp. 327 – 330), Пловдив, Скопие (Boikov, 2011, pp. 34 – 45).

Изследването на изградените през 1548 г. със средствата на османския везир и Румелийски управител Софу Мехмед паша и дело на великия архитект Мимар Синан комплекс към Черната джамия (днес църквата „Св. Седмочисленици“) свидетелства не само за неговата роля за урбанизацията на София и утвърждаването на града като важен политически, религиозен и икономически център на Балканите, но и ясно очертава модела и етапите на оформяне на нова жилищна зона около завието и имарета.

Между дн. ул. „Граф Игнатиев“ (Самоковския път) и бул. „Цариградско шосе“ (Газийския път), където се е простирала долината Пънарджък и в чиито граници се изгражда комплексът, не е имало застроени обекти. През 40-те години на XVI в. по протежението на Самоковския път (ул. „Граф Игнатиев“) се появява и завието на известния халветийски шейх Бали ефенди, активен противник на неортодоксалния ислям. Изграждането на двата култови центъра довежда до заселването на мюсюлманско население в празното пространство около тях, формирайки нова жилищна зона. Изворите свидетелстват, че през 1571 г. вече съществува нова софийска махала между днешните улици „Граф Игнатиев“ и „Генерал Паренсов“ и площад „Славейков“, наречена махала на джамията на Мехмед паша, по-късно Имарет махала (Andonova, 2020, p. 47).

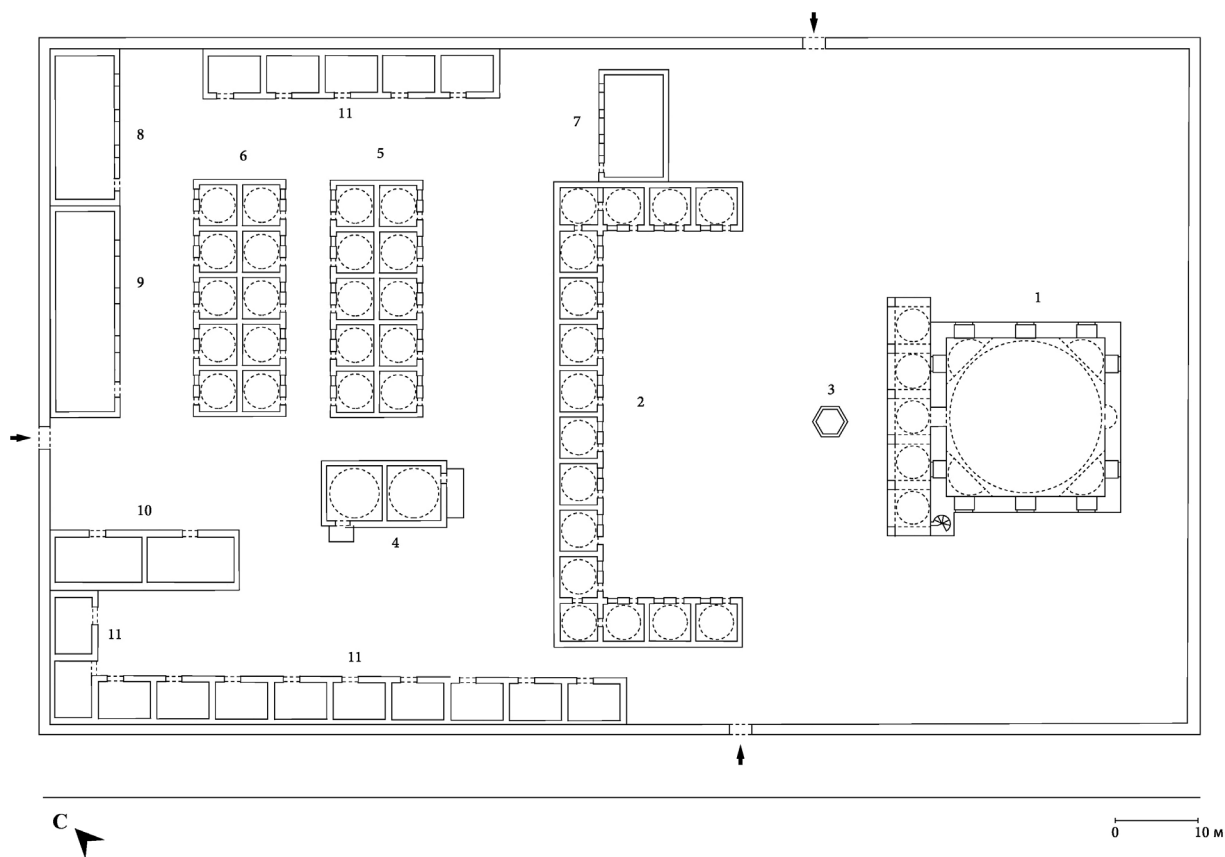

Изобр. 1. Разположение на завиеето на Бали ефенди, комплекса на Софу Мехмед паша и оформилата се около тях Имарет махала¹³

При съпоставка на представените в изворите данни се очертават условно три основни етапа на усвояване на извънградското пространство между входа на града и градския център по протежение на една от основните пътни артерии, свързващи София със Самоков. Като първи етап може да се определи изграждането на завиеето на шейх Бали ефенди на Самоковския път (дн. ул. „Граф Игнатиев“) около 1546 – 1547 г. Хипотетично локацията на това завие може да се определи по протежението на днешната ул. „Граф Игнатиев“ близо до площад „Славейков“ (Andonova, 2020, р. 35, р. 125; Kalitsin, Mutafova, р. 231).

¹³ Ползва се публикацията на автора.

Към втория етап на усвояване на територията извън София се отнася завършването на строежа на комплекса на Софу Мехмед паша през 1548 г. на същата улица (дн. ул. „Граф Игнатиев“), където е бил и един от неговите входи (западен). Кюллието, изградено през 1547 – 1548 г. при Имарет джамия, известна още като Черната джамия, в София, се състои от джамия, медресе, кервансарай, приют, хамам и кухня (Изобр. 2)¹⁴. На ъгъла на Самоковския път и улица „Имаретска“ (дн. ул. „6-и септември“) срещу комплекса се изгражда още един кервансарай заедно с хамам, фурна и дюкяни, които били отдавани под наем (Andonova, 2020, pp. 30 – 50). Кюллието се счита за един от най-големите комплекси, създавани на Балканите (Kiel, 1990, p. 118), а джамията се определя като най-голямата еднокуполна постройка на запад от Одрин, направена по проект на Синан (Nesiroğlu, 2005, p. 391).

Изобр. 2. Примерен план на комплекса на Софу Мехмед паша в София¹⁵

Легенда: 1. Джамия 2. Медресе 3. Шадраван 4. Хамам 5. Хан
6. Хан 7. Приют 8. Фурна 9. Кухня 10. Килери 11. Конюшни

Според вакфието сградите на джамията и на месджидата били разположени в една линия една срещу друга. Не става ясно обаче дали е част от медресето или е самостоятелна сграда, поради което не е изобразена неговата сграда.

¹⁴ Повече за реконструкцията на комплекса на Софу Мехмед паша с разположение на включените в него сгради (Andonova, 2020, pp. 38 – 45).

¹⁵ Ползва се публикацията на автора.

Очевидно празното пространство по протежението на Самоковския път между градския център и Самоковския мост започва да се усвоява, облагородява и застроява от страна на Софу Мехмед паша, което води до трети етап, през който се оформя махалата около завието и комплекса, т.е. парцелирането на празното пространство в градското землище, което е вероятно придобито от пашата (Изобр. 1).

Новите жители на махалата могли да се сдобият с места, върху които да си изградят къщи, като дължат на вакъфа такса мукатаа по принципа на разделената собственост – земята е вакъфска, а имотът (*къщите*) върху нея е мюлков. В тапу-тахрир дефтерите от XVI в. този процес е ясно описан – тапиите за земите, върху които са построени къщите на жителите, са издадени от Софу Мехмед паша:

„Махала към джамията на покойния Мехмед паша, спада към новорегистрираните в споменатия дефтер махали (haric ez defter). Бидейки жители (sâkin) на джамията [махалата], техните къщи и места са взети с тапи от покойния Паша бей [Мехмед]. Да се знае, че [за местата от държателите им] се взема мукатаа [нещо като такса/данък в полза на вакъфа], а границите на местата са описани в хюджетите [които притежават]“¹⁶

Хронологично съвпадащи и допълващи се предприетите действия на Софу Мехмед паша¹⁷ и на Бали ефенди¹⁸ представят принципа на усвояване на извънградското пространство и разширяване на границите на София, на привличане на мюсюлмани като жители на града и изграждане на неговия архитектурен облик в контекста на утвърждаването на османската власт и на водената от страна на султаните религиозна политика през посоченото столетие.

Предвид заеманите длъжности в държавата – везир, бейлербей на Румелия и управител на Багдад и Босна, както и косвената връзка на пашата със суфизма, за която ни свидетелстват изворите, Софу Мехмед паша следва да е бил пряко ангажиран във водената от страна на държавата политика за налагане на по-строга сунитизация на исляма, като е възможно дори Бали ефенди да е бил и духовен наставник на везира. Бихме могли да опишем една

16 ВOA, ТТ 492, ф. 20. Същият запис откриваме и в дефтера от края на XVI век. ВOA, ТТ 539, ф. 10.

17 Софу Мехмед паша е османски държавник при управлението на султан Сюлейман I (1520 – 1566). Роден в Босна, след което чрез системата на девширмето е отведен в столицата и завършва дворцовото училище. В историографията се сочат различни години за заеманите от пашата постове (Nesiroğlu, 2005, p. 390; Süreyya, 1971, p. 113), но сме се опитали на базата на източниците да възстановим максимално информацията за кариерата му (Andonova, 2020, p. 19 – 21). Между 1534 – 1535 г. и 1537 – 1538 г. той е бейлербей на Румелия, а през 1538 г. вероятно става трети везир. През 1541 г. повежда армията на поход срещу Унгария съвместно с новия румелийски управител. След превземането на Буда през 1541 г. (превзет на два пъти и преди – през 1526 г. и 1529 г.) градът се превръща в център на създадената върху присъединените унгарски земи османска провинция, Софу Мехмед паша се издига до втори везир. Между 1545 – 1546 г. и 1547 – 1548 г. той е управител на Багдад, а след това – на Босна. През 1551 или през 1557 г. той става управител на Бугин (*Буга*). Във вакъф-намето, регистрирано през януари 1548 г., Софу Мехмед паша е записан като втори везир, но съществуват податки, че към тази година Софу Мехмед паша е достигнал до поста велик везир.

18 Според изследователите халветийският шейх Бали ефенди, чийто център на проповедническа дейност до смъртта му е София, където основава и споменатото завие, е тясно обвързан с интересите на централната власт и става проводник за разпространението на сунизма и в борбата срещу неортодоксалните влияния. Някои биографи на Бали ефенди споменават за контактите на халветийския шейх и участието му в най-важните походи на със султан Сюлейман I (1520 – 1566), като произнасял молитви за победа (Slayer, 1994, p. 72). Вероятно е съпровождал и някои от походите, в които е участвал Софу Мехмед паша. Ако приемем подобна хипотеза, то не би могло да се изключи личното познанство и нещо повече – влиянието на халветийския шейх върху религиозните възгледи на Румелийския бейлербей.

картина на взаимодействие между идейните принципи в религиозния и духовния живот на мюсюлманската общност в центъра на провинция Румелия между Софу Мехмед паша в лицето на представител на властта и на последователите на дервишкото братство в лицето на Бали ефенди, като подкрепян от държавата проводник на ортодоксалния ислям. Завета на Бали ефенди подготвя религиозни служители, посвещавайки ги в суфизма, а на свой ред, имаретът осигурява работа за тях, както и условия за разпространение и утвърждаване на ислямското влияние (дервишите съставляват почти 100 % от религиозните служители в кюлюето) (Andonova, 2020, pp. 121 – 127). Това е в синхрон с осъществяваната в това време политика на султаните халветиите да получат възможност да проповядват своята доктрина не само в своите обители, но и в градските джамии и месджиди. Вероятно тяхното влияние и място в култовите практики намалява през втората половина. Процес, който се наблюдава от Стефка Първева и в други градове в българските земи, като Търново, Никопол, Силистра (Parveva, 1998, p. 163, 169 – 170, 176, 178, 180 и др.).

3.4. Ролята на вакъфа при оформянето на нова жилищна зона

Създаването на махалата около комплекса на Софу Мехмед паша може да се отнесе след 1548 г., но и преди 1571 г., когато вече фигурира с 27 жители мюсюлмани. Наред с факта, че тя е изградена върху земя, дарена на вакъфа, поради което жителите ѝ плащат мукатаа на фондацията, от включените в мевкуфат дефтер от 1644 г. данни става ясно, че жителите са освободени и от плащането на аваризи (Kalitsin, Mutafova, 1998, p. 231). Известно е, че данъчното облекчение е разпространен метод за привличане на жители в спадащи към даден вакъф поселищни структури и за тяхното оживяване. Персоналът на вакъфа съставлява 78 % от жителите на махалата, регистрирани през 1571 г. Имамът на месджидата е записан като *халифе*, един от мюезините – като *баба*, а хатибът на джамията – като *деде*. Не присъстват други представители на тариката, но това се дължи на факта, че към махалата не са регистрирани четците на молитви, за които по-късно откриваме сведения, че без изключение принадлежат към дервишки орден. Тези данни свидетелстват, че махалата се изгражда след построяването на комплекса, като първите заселници са служителите в имарета. Това е утвърден модел за урбанизация и османизация на Балканите, прилаган от висшите османски функционери чрез изградените от тях вакъфски комплекси¹⁹ (Ivanova, 2005, pp. 50 – 51).

По данни от регистъра от края на XVI в. в махалата вече живеят 32 мюсюлмани, но служителите на имарета съставляват едва 25 % от всички жители – кайъми, мюезини, кя-тиби, управител на джамията, шейх на имарета. Около 25 % са мюсюлманите, отбелязани като занаятчии – колар, кожар, рибар, казанджия и други. За разлика от времето на първата регистрация в тази липсват юруци, трима принадлежат към съсловието аскери – Али беше, Али субаши и Ибрахим беше, а останалите 38 % са мюсюлмани без указана социална и професионална принадлежност, което предполага, че поне част от тях спадат към категорията рая. Още данните от края на XVI в., отнасящи се до *Имарет махала*, свидетелстват

¹⁹ Този модел се следва не само на Балканите, но и в други части на Османската империя (Faroghî, 1984, p. 65).

за тенденцията към заселване на хора с нисък статус, съдейки от професиите им – колари, рибари, кожари и други (Andonova, 2020, pp. 132 – 143).

Общата картина сочи, че както през XVI в., така и през следващия век, махалата се населява само или предимно от мюсюлмани и вероятно преобладават бедните жители. Росица Градева сочи, че през XVII в. подобно на други крайни махали, *Имарет махала* не била предпочитано място за живеене дори и от страна на хора от средната класа (Gradeva, 2005b, p. 167).

3.5. Символизмът, вложен в строежа на благотворителни комплекси

Символично значение според Гюлру Неджипоглу има комплексът на Сюлейман в Истанбул, включващ джамия, медресета и други прилежащи сгради, които символизират неговото величие и мощ. Медресетата се приемат като символ на нарастващата политическа роля на улемата в процеса на утвърждаване на султанската власт (Nesiroğlu, 1985, pp. 92 – 117). Разположено в центъра на европейската провинция, медресето на Софу Мехмед Паша, съчетано със силно влияние на мистичния орден в обучението²⁰, заема важно място в реформите на образователната система на Сюлейман (Andonova, 2023, pp. 23 – 39) и както Магелин Зилфи отбелязва, архитектурата е материалният израз на османския ислям и на улемата, а обучените в медресето юристи са неговото живо възпъвание (Zilfi, 1993, pp. 111 – 113). Някои изследователи търсят символично значение и на изграждането на самия комплекс. Местоположението на Черната джамия се свързва с мястото на военния лагер на султан Сюлейман I по време на военните му кампании към Унгария през 1526 г. Допуска се, че тази джамия е била построена, за да увековечи превземането на Буда (Monedzikova, 1946, pp. 312 – 313; Nesiroğlu, 2005, p. 391; Egen, 1968, p. 70).

В изследването върху Имарет джамията се открива и още една връзка – между мястото на военния лагер на султан Сюлейман и локацията и самото изграждане на намазгяха в София²¹. Същият съществува до днес и е разположен при пазара на днешния квартал „Лозенец“. Предполага се, че е построен преди XVII в., но до този момент не е установено времето на изграждането на паметника²². От данните във вакфието на Софу Мехмед паша става ясно, че към 1548 г. намазгяхът вече е съществувал. При описанието на границите на мястото, върху което е издигнат комплексът на Софу Мехмед паша, той е споменат като добре известната мусалла. Уточнява се, че мястото на строежа се намира в долината Пънарджък, близо до намазгяха²³. Ако действително лагерът на султан Сюлейман I по време на походите срещу Унгария се е разполагал на мястото, където е построено кюллието на Софу Мехмед паша, то и изграждането на намазгяха може да се свърже с тези събития. Така бихме обяснили неговото разположение извън града и целта на строежа – за да служи за обща молитва на

²⁰ Тесни връзки между някои от кадиите, които служат в София през XVII век, с дервишките братства са засвидетелствани от Росица Градева (Gradeva, 2011, p. 58).

²¹ Айверди го споменава като мусалла (Ayverdi, 1982, p. 103 (No 2399)).

²² За размерите и описанието на архитектурните особености на михрабната стена на намазгяха виж (Mikov, 2011, pp. 254 – 255).

²³ VGMA, Defter nr. 988, s. 528.

открито на войската. Дори можем да изкажем предположение и за евентуалното време на строеж (около 20-те години на XVI в.) (Andonova, 2020, pp. 49 – 50).

3.6. Управление на вакъфа

Начинът на управление на фондациите се описва в детайли във вакъфнаметата с оглед функционирането на вакъфските институции съгласно волята на дарителя и благотворителната цел на вакъфа. За първи мютевелия (*управител*) се определя самият дарител. Наследствената длъжност на вакъфския управител дефинира фондацията на османския везир като вакъф с наследствен тевлиет. Както при други вакъфи с наследствен тевлиет, каквато била честата практика при основаване на фондации, управлението на вакъфа на Софу Мехмед паша следва да се предава на неговите наследници, а след тях – на робите и техните потомци. При изчерпване на тяхното поколение се избира някой от праведните мюсюлмани, който да поеме поста на мютевелия. Заплатата на управителя обикновено се равнява на една десета от прихода на вакъфа, като мютевелиите могат да се ползват и от добивите на някои от вакъфските обекти под формата на натура (Inventory, 2003, p. 16). Не са открити данни в изследванията и в изворите за семейното положение на Софу Мехмед паша. Съгласно вакфието фондацията се управлява от двама мютевелии – един, който да поеме управлението и издръжката на дар'юл хадиса в Истанбул и джамията в Галата с десет дирхема дневна заплата, и един – за имаретския комплекс в София и останалите вакъфски обекти с 30 дирхема на ден. Те трябва да управляват в разбирателство и съгласно волята на Софу Мехмед паша. Още в учредителния акт е посочено, че за мютевелия на вакъфа съгът определя Хайдар ага. Вероятно се касае за една фондация с главен мютевелия и негов помощник, които поделят задълженията си и така осигуряват по-ефективно управление на вакъфските обекти, изхождайки от направеното разделение, свързано с локацията на благотворителните институции в София и в Истанбул. Подобна е практиката при големите вакъфи, чиито обекти на издръжка и приходоизточниците са разпръснати в различни селища на голяма територия. Те се управляват от пълномощници – каймакам-мютевелии²⁴. Двама са и кятибите на фондацията, чиито задължения са разделени на същия принцип, както при мютевелиите (Andonova, 2020, pp. 68 – 74).

Друг важен момент, касаещ вакъфските служители, е възможността за наследяване на основните постове в имаретските институции. Съгласно волята на Софу Мехмед паша, ако някой от наследниците на неговите роби притежава нужните качества и квалификация и изяви желание да заеме поста на имам, хатиб, мюдерис или друга вакантна длъжност, се ползва с предимство пред останалите кандидати. В сравнение с персонала, ангажиран с администрирането на комплекса и вакъфа, чиято заплата остава непроменена през целия XVII в., то тази на мюдериса може да варира от 50 до 60 акчета, като той е ангажиран и с длъжността на библиотекар²⁵. Вакфието определя дневно по 50 акчета заплата за мюдериса, но дефтерите показват, че съобразно ранга на назначения учител тази сума може да е по-висока. Заплатата на мюдерисите има голямо значение, тъй като въз основа на нея се

24 По въпроса виж Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, p. 16.

25 В един от ъглите се помещава ръкописна библиотека.

определя и рангът на самото медресе²⁶. Съпоставката с данни за заплатите на мюдерисите на други медресета в българските земи, това на Софу Мехмед паша, което се състояло от 16 килии за обучение на 15 – 16 студенти може да се определи като едно от малкото медресета в централната част на Румелия, спадащи към най-високата категория в йерархията – еллили харидж²⁷, за периода XVI – XVII в. (Andonova, 2020, p. 75, 147 – 149).

Следвайки реда на описаните в документите длъжности, трябва да споменем тези, свързани с религиозните практики. Всъщност те са най-многобройните служители. Във вакфието са споменати 37 позиции, но в дефтерите от началото на XVII в. техният брой достига до 44 длъжности, които обслужват джамията и месджуда в комплекса, както и месджуда при Чохаджийския хан в София. Освен имама, хатиба и мюезините от вакъфа на Софу Мехмед паша се издържали и голям брой четци на части от Корана и на различни молитви. Финансовите документи сочат, че в някои случаи един четец бил отговорен за повече от една молитва. Голям е и персоналът, ангажиран в кухнята и килерите – 23 души. Според вакфието седем джабии събират приходите на фондацията от разпръснатите в различни градове и села на Балканите обекти. В зависимост от броя, състава и местоположението на приходоизточниците техният брой може да намалява или да се увеличава, както свидетелстват данните от мухасебе дефтерите²⁸.

Длъжностните лица определят дейностите, с които е ангажирана фондацията, и заедно с начина, по който се изразходват средствата, постъпили в касата на вакъфа, определят негова цел.

3.7. Цел и финансово състояние на вакъфа до началото на XIX век

Приходите, насочени към касата на всяка една фондация, са описани в учредителния акт, като се посочва и как да бъдат изразходвани. Аналогично сведения за вакъфа на Софу Мехмед паша с приходите и разходите откриваме във вакъфнамето, като данните се допълват и от мухасебе дефтерите, които позволяват да се установи доколко реалната практика съответства на волята на учредителя и съгласно целта на основаната фондация. Вакъфът на везира Мехмед паша с център София е основан с цел издръжката на имарета с джамията и имарета в румелийската столица. Най-голям дял от годишните приходи на вакъфа са

26 Със законодателството на султан Мехмед II през 70-те години на XV век се установява йерархия, която разделя османските медресета в различни категории съгласно заплатата на мюдерисите, които преподават в тях: *ирмили* – заплатата на мюдериса от 20 или 25 акчета; *отузлу* – 30 – 35 акчета; *къркълъ* – 40 акчета; *еллили* – 50 акчета; *алтмъшилъ* – 60 акчета. Медресетата в категорията *еллили* са разделени на *дахъл* – медресета, намиращи се в трите османски столици (Истанбул, Одрин и Бурса), и *харидж* – медресетата в провинцията. Когато мюдерис се премести на поста кадия, заплатата му се определя от ранга на медресето, в което е преподавал. Терминът *ичил* се използва за медресетата в Истанбул, Одрин и Бурса и те се считат за по-престижни в сравнение с училищата от категорията *кенар*, разположени в провинцията. Kerr, 1986, pp. 33–41; Uzunçarşılı, 1988, s. 11 – 12, 38 – 39.

27 В историографията са публикувани сведения за заплатите на мюдерисите в 24 медресета в българските земи, съществували в периода XVI – XVII век. Те показват, че освен в това на Софу Мехмед паша още само в три медресета учителите получават висока заплатата – на Карагюз бей и на Шехабедин паша в Пловдив (по 40 акчета) и на Али паша в Търново (50 акчета). Преобладаващ е броят на медресета в най-ниската категория *ирмили* (*yirmili*) с 20 – 25 акчета дневна учителска заплатата – цели 75%. Sabev, 2001b, pp. 133 – 135.

28 Длъжностите са описани подробно в Andonova, 2020, pp. 76 – 78, 121 – 126.

насочвани към изплащането на заплатите на служителите. Например през 1616 – 1617 г. за заплатите на 73 служители са изразходвани около 37% от общия приход (312 278 акчета), събран през финансовата година. Следващото перо, към което се насочват голяма част от парите на фондацията, съставляват хранителните продукти, необходими за имаретската кухня – 25% от общата сума. През разглеждания период са извършени значими ремонти на вакъфските сгради както в комплекса, така и на търговските обекти в градските центрове. Техният дял, съставляващ 22% от общия приход, е почти равен на сумата, изразходвана за имаретската кухня и килерите.²⁹ Подобно е съотношението и през останалите периоди, включени в мухасебе дефтерите.

Това разпределение на вакъфските приходи свидетелства, че основната част от парите, получавани от фондацията до средата на XVII в., са изразходвани действително за благотворителна дейност, каквато е била волята на дарителя – създават се благоприятни условия за изповядване на ислямската религия и се обезпечава издръжката на институции, в които се предоставят образование, здравна грижа и приют за бедните и нуждаещите се, подслон за пътниците и техните животни, както и ежедневно безплатна храна. Такава е била и водената от страна на държавата политика с оглед на нейните нужди за установяване на османската власт и строга сунитизация.

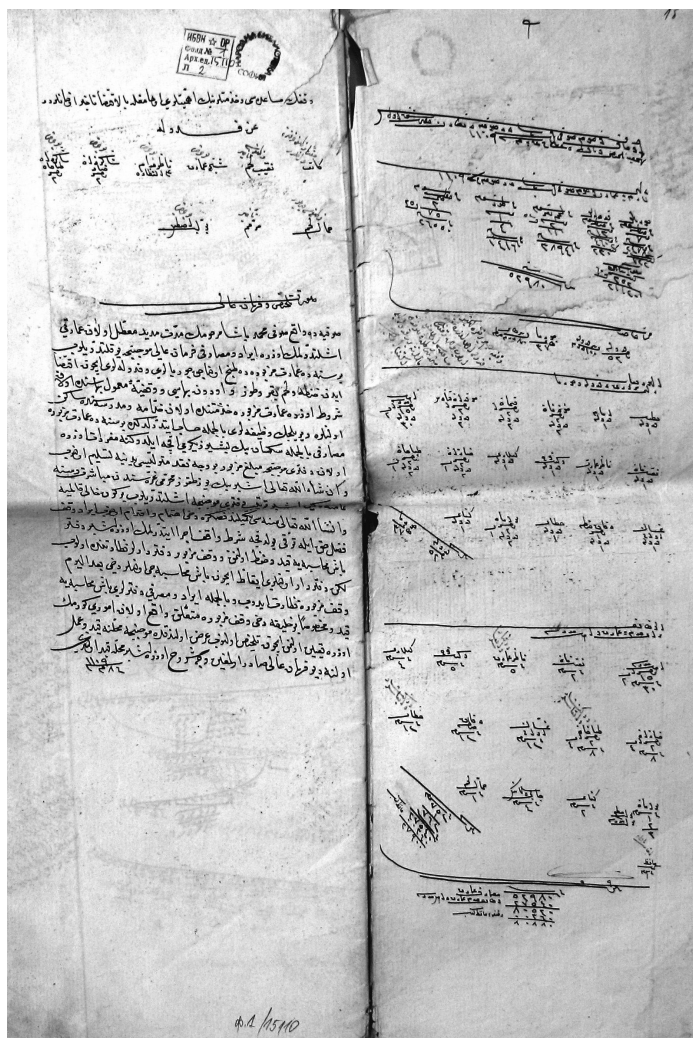
До средата на XVII в. фондацията на Софу Мехмед паша е разполагала с достатъчно средства, с които всички разходи да бъдат покрити, включително ремонтните дейности на вакъфските обекти, както и да се раздават кредити от вакъфската каса, което свидетелства за финансова стабилност на вакъфа през разглеждания период. Под натиска на нарастващата финансова криза и предприемани реформи в империята фондацията към края на XVII в. вече не разполага нито с условията, нито със средствата да осигурява функционирането на всички институции в комплекса в пълния им капацитет³⁰.

Икономическата ситуация в края на XVII в. се променя. Данните, извлечени от дефтера, покриващ периода между 90-те години на XVII и първото десетилетие на XVIII в., очертават реална финансова криза за фондацията, както и тежък период за институциите в комплекса, които временно прекъсват своята благотворителна дейност. Към края на 1709 г., когато приключва счетоводният баланс, се оказва, че вакъфът има дефицит от 138 450 акчета. Тази сума била натрупана в резултат на основните ремонти, направени през 1697 – 1709 г., както и на несъбраните пари от приходоизточниците. Дефтерът дава сведения и за степента на разрушенията на сградите в комплекса към юли 1697 г. Към тази дата имаретът преустановява своята дейност, тъй като състоянието на сградите според описанието било толкова тежко, че те практически били неизползваеми. Кухнята приготвяла храна само за персонала, минарето на джамията било напукано, а таванът на медресето – паднал, като дерсхането (класната стая) е имало най-тежки поражения. Очевидно ремонтни дейности към средата на 1697 г. не са извършени и сградите са затворени, заради опасното си състояние. Допуска се, че причините за състоянието на имарета са комплекси, но най-големите щети следва да се свържат с преките негативни последици от бунтовните

29 MAD.d. 4945, ff. 114 и 117.

30 Подробни данни за финансовото състояние и издръжката на вакъфа са описани в Andonova, 2020, pp. 51 – 58.

действия на Йеген Осман паша, както и от военната кампания срещу него (Andonova, 2020, pp. 92 – 100).

Изобр. 3. Страница от мухасебе дефтер за периода 1693 – 1709 г.

Източник: НБКМ, ОрО, ф. 1, а.е. 15110, ф. 1b – 2a (разходи за 1109 / 1697 – 1698 г.)

По същото време преминава османската армия по пътя (София – Орханлие, дн. Ботевград), който е граница на вакъфския чифлик в с. Враждебна, стопанството запустяло. От друга бележка също от юли 1697 г. става ясно, че раята в София, а и в цяла Румелия, е пострадала много заради големите разходи, направени във връзка с военните кампании на тогавашния Румелийски бейлербей. Това донесло големи загуби на вакъфа, тъй като приходите му драстично намалели. Лошото състояние на комплекса на Софу Мехмед паша и на вакъфските имоти в района на София, липсата на приходи от важни приходоизточници като с. Маджарлар и кервансарая в Одрин през втората половина на 90-те години на XVII в., наред с нестихващите военни събития до 1698 г., не позволяват на фондацията да предприеме необходимите ремонтни дейности. Според мухасебе дефтера едва

в периода между юли 1698 и 1709 г. са ремонтирани джамията, кухнята и фурната в комплекса, както и някои основни приходоизточници на вакъфа. Немалка част от приходоизточници обаче са безвъзвратно унищожени (Andonova, 2020, pp. 99 – 100).

В посочения период Гюл джамия в София не само също е пострадала, вероятно поради същите причини, но и е превърната в склад за боеприпаси през 90-те г. на XVII в. Според Росица Градева след 1101 г. (15 октомври 1689 – 4 октомври 1690 г.) джамията престава да служи като мюсюлмански религиозен храм за около пет години (Gradeva, 2016, pp. 191 – 193).

Състоянието на сградите на Гюл джамията и на имарета на Софу Мехмед паша свидетелства за отражението на локалните конфликти върху дейността и функционирането на благотворителните обекти, както и за намесата на централната власт във вакъфските дела и в предназначението на вакъфската институция с оглед на държавните нужди.

3.8. Намесата на държавата във вакъфската институция

Изследванията дават основание да се отличат още няколко механизма за установяване на контрол върху фондациите от страна на централната власт в зависимост от ситуацията и нейните нужди, наред с упоменатите вече в първата част – назначаване на служители, контрол на учебната дейност, финансов отчет на фондацията, регистрация на стопанските операции, включване на вакъфите в регистрите. От една страна, е посегателството върху приходите и приходоизточниците чрез насочването им към мирийския фонд. В други случаи султаните посягат върху волята на учредителя за назначаване на управители на вакъфите, като дирижират не само избора, но и директно се намесват в назначаването на мютевелии. Не на последно по значение място е превръщането на сградите на издигнатите благотворителни обекти в склад за боеприпаси и изходна база за военни настъпления.

3.9. Зияде-и джизие

От времето на султан Баязид II правото върху събирането на джизие се отстъпвало само на някои от фондациите, основани от членовете на султанската фамилия. През XVII в. събирането от страна на държавата на увеличението, зияде-и джизие, към първоначално отстъпените на вакъфите приходи от джизие (поголовен данък на немюсюлманите) се превръща в практика, което довежда и до по-голям финансов натиск на централната власт върху вакъфите. Докато в крайна сметка, държавата напълно одържавява приходите от джизие на много вакъфи (Radushev, 1995, p. 197).

Събирането на зияде-и джизие не подминало нито една фондация. Само в Ориенталския отдел са открити 60 регистъра, съставени по този повод, от XVII в. касаещи различни фондации³¹ (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, p. 45). Фискът прибирал зияде-и джизие и от вакъфа на Софу Мехмед паша от отстъпения поголовен данък на населението в плевенското село Долно Дисовиче в полза на вакъфа, като най-ранният дефтер датира от 1612 – 1613 г. Дефтери, включващи събирането на зияде-и джизие от вакъфа на пашата, има до 1680 г. Най-често вакъфът на Софу Мехмед паша е вписван в дефтерите наред с вакъфа на Гази Али бей, син на Михал бей в Плевен³², с който вакъф впрочем фигурират и в нарочен дефтер от 1871 г., когато приходите и на двете фондации са подчинени едновременно на държавната администрация³³. В някои регистри за събиране на зияде-и джизие вакъфът на Софу Мехмед паша е вписван заедно с вакъфите на Евлия Касъм паша или кадъ Иваз, както и/или фондациите на султан Мурад II и султан Селим II³⁴.

Е. Радушев отбелязва, че фискът стриктно следял за броя на данъкоплатците във вакъфските села, описвайки ги поименно за разлика от данъкоплатците, включени в джизие-регистрите за мирийските села, където в повечето случаи се нанася сумарният брой на обла-

31 За документите, свързани със събирането на зияде-и джизие от различни вакъфи, виж предметния показалец (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, p. 289).

32 NBKM, OrO, [NBKM, OpO], F. 179A, a. u. 195; F. 116A, a. u. 39, ff. 1 – 2; F. 116A, a. u. 39, ff. 3 – 4 – с анотации на документите (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, p. 73, 122, 126).

33 BOA, EV.d. 22063 (1288/ 1871).

34 NBKM, OrO, [NBKM, OpO], F. 179A, a. u. 195; F. 179A, a. u. 211 F. 114A, a. u. 160 с анотации на документите (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, p. 73, 111, 113).

заемите единици (*ханета*) с името на селото и дължимата сума от данъчните постъпления. Поименното вписване на платците на джизие в селата, чиито приходи са зачислени към вакъфите, е правено вероятно с цел към фондацията да постъпва само първоначално определените им постъпления от поголовния данък, което се налагало от непрекъснатото увеличаване на данъкоплатците в селата към вакъфите и от завишаването на размера на данъка (Radushev, 1995, p. 197).

Финансовият контрол на централната власт чрез прибирането на зияде-и джизие, от една страна, осигурява приход към хазната, а от друга страна, контролира броя на данъкоплатците в селата и събирането на поголовния данък от страна на вакъфите, с което възпрепятства възможността към първоначалните постъпления, отстъпени на вакъфите, да бъдат добавени нови такива от придошлите платци на джизие в селата. Неслучайно в такива случаи в общите джизие дефтери се срещат записи като – „Село Враждебне зири към вакъфа на Софу Мехмед бей – извън регистъра. Със заповед за 1079 [1668 – 1669 г.] са записани две ханета. Макар че споменатото село е извън регистъра, съгласно заповед е вписано отново в регистъра и е даден препис от дефтера за плащане на две джизие ханета. 15 джемази'юл ахър 1079 [20.11.1668 г.]³⁵“.

3.10. Намесата на държавата в управлението на вакъфа

Намесата на държавата директно в управлението на вакъфите е засвидетелствана от данните за назначаване на мютевелии. Първата смяна на мютевелия към фондацията на Софу Мехмед паша, за която има сведения в изворите, става през 1618 г., или годината, в която се възкачва султан Осман II (1618 – 1622). Много скоро и този управител Абдуррахман (1618 – 1620) е сменен, като е назначен някой си Исмаил (1620 – 1621). По-интересно е назначаването на Илияс, брат на мютевелия Мехмед чавуш (1616 – 1618) в началото на 1622 г., което е една година след поредната смяна. В тази година повторно се възкачва Мустафа I (1622 – 1623). Данните за последните двама управители – Исмаил и Илияс, са представени в регистър заедно с данните за още 40 вакъфа на султаните и техните семейства, османски везири и висши османски функционери³⁶ (Andonova, 2020, pp. 70 – 72).

На въпросния дефтер от 1620 – 1621 г. попада и Е. Радушев, който отбелязва, че начело на тези 40 вакъфа едновременно са назначени нови мютевелии, които са представители на корпусите сипах и силяхдар на султанската гвардия и попадат наведнъж директно под управлението на представители на османската платена армия. Всяко възкачване на султаните е придружено с раздаването на джулюс бакшиши на войската и висшите османски служители. Авторът допуска, че вероятно в хазната не е имало достатъчно пари още от времето на повторното царуване на Мустафа I и за да заплати своя бакшиш, султанът предал 40 вакъфа под разпореждането на представители на корпусите сипах и силяхдар на султанската гвардия (Radushev, 1995, pp. 229 – 230).

Така нашият управител Илияс, брат на Мехмед чавуш, е назначен като мютевелия на фондацията съгласно описания дефтер, но не е изключено предходните управители на вакъфа също да са свързани с платената армия или еничарския корпус, тъй като времето на

35 Записът фигурира в дефтера като бележка (допълнително вписване). NBKM, OrO, F. 156, a.e. 833, f. 1 – 2. Подобни записи се срещат и в други джизие дефтери от XVII век.

36 NBKM, OrO [NBKM, OrO], D 62.

тяхното назначаване също съвпада с възкачването на султаните. Изхождайки от титлата ага, с която са удостоени други двама управители от средата и от края на XVII в., за които имаме сведения, може да се предположи, че намесата на висшите османски военнослужещи, обвързани с еничарския корпус, поставят под контрол управлението на вакъфските дела и през следващите години (Andonova, 2020, pp. 72 – 73).

Интерес представлява назначението на Махмуд от 1680 г., за който два от поместените в кадийски сиджил S 85 документи свидетелстват, че е един от наследниците на робите на Софу Мехмед паша³⁷. Тъй като съгласно волята на учредителя постът на мютевелията се предава на робите и техните наследници, при появата на такъв последва и неговото назначение. Този факт свидетелства, че не липсват на реални наследници, а стремежът на по-влиятелни лица в центъра на империята да сложат ръка върху фондацията, е причина за появата на управители, чийто произход не се вписва с волята на фондатора, за което допринася и затруднената ситуация на султаните в конкретната политическа и икономическа ситуация.

Прави впечатление, че в края на седемнадесетото и в началото на осемнадесетото столетие постът на мютевелията се заема от едно и също лице за значително по-дълъг период. Такъв е случаят с Махмуд ага, който се задържа на своя пост поне пет години. А Вели ефенди не само поема вакъфските дела за по-дълго време, а и заема поста на мютевелия и на вакъфа на Мустафа ага също с център София (Andonova, 2020, pp. 83 – 84).

Подобни сведения говорят за възможността едно и също лице да администрира повече от една фондация, но и обясняват стремежа на определени представители на османския елит да се задържат възможно най-дълго на тази длъжност. Факт е, че тяхното управление в някои случаи е свързано по-скоро с извличане на лична изгода и с натрупване на лично богатство, използвайки позицията си, отколкото с развитието на фондацията и нейното материално състояние, за което ще представим сведения по-нататък в изложението.

Сведенията за мютевелиите са важни и с оглед на въпроса докъде се простира държавната намеса във вакъфските дела през XVII в. Данните от изворите свидетелстват, че вакъфите могат да бъдат управлявани от назначени директно „отгоре“ управители, и то още от началото на XVII в. Това дава възможност и на представители на военните да получат контрол върху управлението на вакъфа, което също е директно направлявано от страна на държавата във връзка с финансовите проблеми. Може да се допусне, че това е начин, при който вместо държавата да пренасочва приходите от вакъфите в полза на хазната при нужда от финансови средства, да отчуждава вакъфи, а приходите от техните обекти да се зачисляват към хасове и тимари или да се отдават под формата на мукатаи³⁸, директно се предава управлението на фондациите, с което съответният мютевелия получава контрол върху всички финансови дейности на вакъфа, като на практика държавата спестява разходите на хазната.

Вакъфът на Софу Мехмед паша попада в категорията евкаф-и мюлхака заедно с други две фондации с център София – на Исфендиар бей и на Шади бей, едва през 1856 г.³⁹ В тази кате-

37 NBKM, OrO [NBKM, OrO], S 85, 170 – I и II.

38 За системата на ултизам виж главата от настоящата монография, озаглавена: „Преходни форми в стопанството (XVII – XVIII век)“ с автор Красимира Мутафова.

39 BOA, EV.d. 15632 (1272/1856), ff. 1 – 2.

гория са включени вакъфите, които според класификацията от XIX в. продължават да се управляват от мютевелиите си, като се надзирават от Министерството на вакъфите⁴⁰. До 1871 г., когато приходите на фондацията вече са одържавени заедно с тези на вакъфите на Сеид Хаджи Мехмед и на Гази Михал бей и са напълно подчинени на държавната администрация⁴¹, вакъфът е запазил автономното си управление в периода на динамично протичащите реформи, засягащи управлението на вакъфите през XIX в. Но това автономно управление отдавна е поставено в услуга на държавната хазна.

3.11. Посегателството на държавата върху дейността и предназначението на благотворителните сгради

През 80-те, и особено 90-те години на XVIII в. военнополитическата обстановка в империята, и в частност в Софийско, подобно на периода от края на предходното столетие, се влошава, което предполага нови сериозни затруднения за фондацията, но и нови затруднения за държавата и опити за посегателство над всички средства, от които могат да бъдат извлечени приходи за хазната, в това число и над вакъфите.

Изобр. 4. Заповед за складването на барут и олово в имарета на Софийския вакъф, Мехмед паша, 1783 г.

Източник: BOA, C.A.S. Dosya: 901, Vesika: 38841

Податки за състоянието на сградите в комплекса се съдържат в две заповеди, отнасящи се до складването на боеприпаси във връзка с мобилизацията на Османската империя от 1783 г. Заповед от юни 1783 г. нарежда 1000 кантара барут и 500 кантара олово (*kurşun*) от Солунското барутхане и мините в Сидерокапса да бъдат доставени и съхранявани в сградите на имарета на Софийския вакъф. Причината е масивното строителство (*kârgir ve müstahkem*) на сградите, както и възловото им местоположение. Друга заповед от август 1783 г., свързана с предходната, допълва, че във връзка с мобилизацията на империята срещу Русия след анексията на Крим от април 1783 г., с одобрението на пазарджикския войвода Ахмед ага, трябва да

се доставят на съхранение в имарета 5000 *kurku* (*kazma*)⁴². В същата 1783 г. друго събитие

40 По въпроса виж (Radushev, 1995, 214 – 215, 222, 231 – 234, 250 – 253; Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 21 – 23 и цитираната там литература).

41 BOA, EV.d. 22063 (1288/ 1871).

42 BOA, C.A.S. Dosya: 901, Vesika: 38841; BOA, C.A.S. Dosya: 1199, Vesika: 53672 (1197/ 1783).

пряко засяга София. Османският историк Джевдет споменава за борбата между румелийския валия Агрибозли Мехмед паша и аяните от Куршунлу⁴³, същите лица, към които били насочени заповедите за складиране на мунициите от 1783 г. (Andonova, 2020, pp.106 – 107 и цитираната там литература).

Заповедите очертават пряка връзка на имарета на Софу Мехмед паша с военнополитическите събития и мобилизацията от края на XVIII в., с конфликта между централната власт и провинциалните аяни и съвместните им действия с кърджалиите⁴⁴, както и с цялата политико-икономическа обстановка в провинцията, довела до процеса на изместване на нейния център в Битоля⁴⁵. Действия от страна на държавата, които, както стана ясно от случая с Гюл джамия, не са прецедент, наред с факта, че са прилагани още в предходното столетие. Така западналите сгради в комплекса на Софу Мехмед паша, вместо да бъдат ремонтирани, заради стратегическото си място и здравата конструкция стават идеалното място за складиране на боеприпаси.

Местоположението на имаретските сгради във военновременна обстановка довеждат до непрекъснати щети на фондацията, а държавата се възползва, като променя предназначението на сградите на комплекса и целта на благотворителната фондация. Веднъж превърнат в база за съхранение на боеприпаси, е твърде вероятно това предназначение на имарета да се е запазило и при последвалите военни операции и той да е бил използван с подобна цел по време на военните акции срещу Осман Пазвантоглу или други сепаратисти.⁴⁶

Междувременно косвени данни свидетелстват за състоянието на сградите към комплекса на Софу Мехмед паша през първата половина на XIX в. Към 1821 г. медресето е съществувало, тъй като действащият мюдерис Мустафа бин Абдуррахман завещава част от тецсира на Мухаммед ибн Багдади за нуждите на библиотеката, но през 1840 г. ръкописите от медресето са се намирали сред колекцията на библиотеката на Сейфулах ефенди. Библиотеката на Софу Мехмед паша не е съществувала, но е твърде вероятно и самото медресе да е преустановило своята дейност. Двете институции не само се помещавали в една и съща сграда, но и ръкописите, съхранявани в библиотеката, били предназначени главно за обучение (Andonova, 2020, pp. 111 – 114).

По време на Руско-турската освободителна война от 1877 – 1878 г. сградите на комплекса също функционират като склад за боеприпаси, а след Освобождението и джамията е обърната в затвор. Може да се допусне хипотезата, че с превръщането на сградите на имарета в склад за боеприпаси, което е видно още от заповедите от 1783 г., се бележи краят на благотворителната дейност на кервансарая, кухнята и приюта. Променящата се държавна политика, насочена към издържане на войската и осигуряване на приходи към хазната, нужни за нестихващите войни, пряко направлява развитието на вакъфската институция, която вече е изпълнила своята задача по налагане на властта и религиозната политика, урбанизиране и усвояване на празните пространства около градовете и на стратегически

43 За събитията виж Cevdet, A. Tarih-i Cevdet. Cild salis (III), Istanbul, 1886/1303), pp. 3 – 4.

44 За кърджалиите – (Mutaftchieva, 1998, pp. 58 – 62, 275).

45 Georgieva, 2007, pp. 8 – 19.

46 За атаките, организирани от страна на Осман Пазвантоглу, и тези срещу него, както и за действията на аяните и положението на валията вж. Gradeva, 2005b, pp. 122 – 123; Mutaftchieva, 1998, pp. 58 – 67; Georgieva, 2007, pp. 11 – 12.

места. Вакъфите запазват основно ролята си в поддържането на религията и образованието. Подобна е ситуацията и с ролята на вакъфската институция в стопанското развитие с оглед урбанизиране, осигуряване на инфраструктурата, градската икономика и аграрните отношения в цялата империя, от които процеси неизменна част са и българските земи.

4. Ролята на вакъфа в стопанското развитие на българските земи

Когато се говори за ролята на вакъфа в икономическите отношения и неговата стопанска ефективност, в историографията се изтъква голямата му роля в развитието на търговските отношения, като едър градски собственик, контролиращ занаятчийското производство, в свободното организиране на стопанската дейност в селата и техният просперитет. От друга страна, стои определението на вакъфа като консуматор с ниска икономическа ефективност⁴⁷. Всъщност и двете констатации имат основание, тъй като следва да се вземат предвид изложените от Халил Иналджък и Вера Мутафчиева заключения. От една страна, да се има предвид, че държавата разширява контрола си върху функциите на вакъфската институция и все повече нарастват опитите, свързани с основната цел на мютевелиите да заобиколят закона, както отбелязва Иналджък (Inalcik, 1978, p. 136), и бих добавила – да натрупат лично богатство. От друга страна, е важно да се придържа към направения от страна на В. Мутафчиева важен извод, че всяка констатация за мястото на вакъфа в развитието на икономиката е адекватна на стопанската действителност в самата държава и трябва да се разглежда в контекста на конкретния период. Така през XIV – XVI в. вакъфската институция е решаващ фактор в развитието на икономическата структура – пазар, инфраструктура, кредитни отношения, след което тя загубва тези свои позиции, отстъпвайки място на все по-засилващата позиции си аянска институция (Mutaftchieva, 1993c, pp. 431 – 432). И както изследователката отбелязва, когато зачестяват сведенията за чифлиците и мукататите, намаляват сведенията за вакъфите (Mutaftchieva, 1993b, pp. 384 – 398), така вакъфът, допълва Светлана Иванова, все повече става обречен на религията, културата и благотворителността (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, p. 34).

Според данните от изворите част от приходите на фондацията на Софу Мехмед паша се формират от продукцията в села, мезри, чифлици, воденици, от поголовен данък на раята в региона на Плевен, Драма, Димотика⁴⁸, Зъхна⁴⁹, Кратово⁵⁰, Радомир и София. Румелийският бейлербей завежда приходите и от различни градски обекти, разположени на Балканите – в София, в Одрин, в Солун, в Кюстендил. Въпреки че приходите, получавани от имотите в градските центрове, и тези от аграрните обекти покриват почти равен дял от общия приход на фондацията, данните свидетелстват, че през XVII в. градските имоти осигуряват малко по-голямата част от издръжката на вакъфа (около 51% от общия годишен приход в началото и 58% в края на XVII в.), като се наблюдава тенденция към плавно

47 Повече информация и историографията по въпроса са представени в Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 32 – 34.

48 Градове в Гърция.

49 Район дн. в Гърция.

50 Град в Северна Македония.

увеличаване на техния дял в края на столетието. От друга страна, данните сочат, че някои приходоизточници изчезват още в началото на XVII в. – чифлик с воденица в Радомирско, чифлик с воденица в Кратово, воденици в Чорлу и Виза, мезра в Зъхна, както и джюкяните с конюшната в Сироз. Наблюдава се и тенденция към засилване на интереса към градските имоти, чийто брой нараства в края на века (Andonova, 2020, pp. 51 – 59). Ситуация, която се наблюдава и с други вакъфи в българските земи (Mutaſchieva, 1993b, pp. 396). В средата на XIX в. остават приходите единствено от селата Маджарлар (каза Драма) и Козлуджа (каза Димотика), както и Чохаджийския хан с джюкяните в София, които и през предходните столетия формират основната част от общия приход на вакъфа⁵¹.

4.1. Ролята на вакъфа в градската икономика

В историографията вакъфът се определя като най-големия градски собственик. Наред с джамии, медресетата и имаретите голяма част от градските обекти са построени със средствата на вакъфи (Mutaſchieva, 1993b, pp. 391 – 395). Различни ханове, кервансарай, джюкяни, безистени създават условията за развитието на икономиката и търговията в градските центрове, но техните приходи са насочвани към фондациите, което определя и ролята на вакъфите в пазарните отношения, цените на наемите и условията за търговия и производство, както ще видим с примери от вакъфа на Софу Мехмед паша. Ще представим значимите градски обекти, чиито приходи постъпват в касата на фондацията в София, за да проследим мястото на вакъфа в градската икономика в реалната стопанска и политическа ситуация в империята.

4.2. София. Кервансараят, разположен срещу имарета

От вакъфските приходо-разходни книги от началото на XVII в. става ясно, че точно до имарета се е издигал кервансарай с наем годишно от 8000 – 9000 акчета⁵². Той се е състоял от 13 джюкяна и 14 стаи⁵³. Неговото местоположение може да се определи – на днешната улица „Шести септември“, където е построено училището. В османския период тази улица се наричала „Имаретска“, а кервансараят се намирал срещу главния вход на комплекса, разположен откъм въпросната улица. До него имало фурна и чифте хамам, отдаван също под наем за 6 акчета дневно. От страна на джюкяните на хана са се намирали още 17 вакъфски джюкяна. От източната им страна бил разположен мектебът (начално училище) на Хюсрев кетхуда, от западната – пътят, водещ към дома на Али войвода и към завиеето на Бали ефенди (Самоковския път – дн. ул. „Граф Игнатиев“)⁵⁴. Вероятно джюкяните са били като продължение на хана и ако е било така, то източната и западната граница на този хан следва да са били също мектебът и пътят към завиеето (Andonova, 2020, pp. 175 – 176).

Значението на тези обекти са важни, както с оглед на застрояването на извънградското пространство на София, което вече беше споменато, така и за създаването на условия за

51 BOA, EV.d. 15632 (1272/ 1856), f. 2.

52 BOA, MAD.d. 4945, f. 114.

53 VGMA, Defter nr. 988, s. 541.

54 Става въпрос за завиеето в самата София.

развитие на търговията. Стратегическото разположение на кервансарая изиграва важна роля за преминаващите през София търговци (изобр. 3).

4.3. Чохаджийският хан и дюкяните в София

Паралелно важно място в търговските и занаятчийските отношения във вътрешността на града заема построенят в централната част на София близо до джамията Кара Данишменд Чохаджийски хан. Северозападният вход бил от страната на Чаршийската улица, а югоизточният имал пряка връзка с Житния пазар. От тези две страни били разположени и двата входа на хана. На отсрещната страна на Чохаджийския хан се простирал и безистенът, в който се намирали търговците на вълна.⁵⁵

От всички страни около големия вътрешен двор били разположени двуетажните сгради на хана, а в средата на двора се намирали малката джамия (*месджит*) и шаграван. На втория етаж имало 56 стаи с 8 тоалетни, а на първия – 91 стаи и 16 тоалетни. Отдолу се намирали 67 дюкяна, конюшня, зад тях килери и празно място. Описани са още 34 дюкяна, от които също се получавал приход за вакъфа. Девет от тях, които са до търговците на вълна са върху земята на Яхия паша и се плащал годишен наем от 1588 дирхема. Пет дюкяна, които са в съседство с тези девет, са върху вакъфската земя на Мустафа бин Шуджа и се дължал наем от 600 дирхема на година. Шест дюкяна били построени върху земята на Хаджи Исмаил, затова се дължали 720 дирхема годишно⁵⁶.

Според счетоводните книги на вакъфа годишният наем, платен за Чохаджийския хан за 1616 – 1617 г., възлизал на 37 000 акчета. Още 25 200 акчета постъпват в касата на фондацията през същата година от наемите на дюкяните⁵⁷. Сумите, които постъпвали за годишния наем от въпросните търговски обекти, запазват стабилност до средата на века. В края на XVII век те намаляват наполовина, но драстичен спад се наблюдава в този период в приходите от всички градски обекти във връзка с финансовите затруднения, които настъпват в резултат на военнополитическата и икономическата ситуация в империята и разрушенията в София. Следва да споменем, че за времето между 1698 и 1709 г. сумата за наемите на Чохаджийския хан и дюкяните съставляват около 40% от общия приход на вакъфа за десетгодишния отчетен период, което определя хана и дюкяните в София като основен приходоизточник на фондацията през посочения период, въпреки спада на посочените стойности (Andonova, 2020, pp. 176 – 180).

Интересни данни, свързани с дейността на Чохаджийския хан и дюкяните на Софу Мехмед паша в началото на XVIII в., могат да бъдат извлечени от някои документи, поместени в кадийските сиджли. От съдебните протоколи от 1728 и 1739 г., касаещи дейността на обущарите, разбираме, че съществува „старо решение“, съгласно което на християните от обущарския еснаф е било позволено да продават излишъка от своята продукция един-

⁵⁵ Разположението на Чохаджийския хан в централната част на град София и план на самия хан са представени и в Harbova, 1991, p. 81, 156.

⁵⁶ VGMA, Defter nr. 988, pp. 540 – 541.

⁵⁷ BOA, MAD.d. 4945, f. 114.

ствено в дюкяните към вакъфа на Софу Мехмед паша, които се намират близо до Чохаджийския хан⁵⁸.

Подобно условие, засягащо занаятчийската продукция, гарантира сигурни и постоянни приходи от въпросните дюкяни. От друга страна, това решение свидетелства, че фондациите контролират не само стоката, която се продава в дюкяните, но и до голяма степен цялата дейност на еснафите, обвързани с вакъфските търговски обекти.

Изобр. 5. Разрушаване на Чохаджийския хан⁵⁹.

Източник: ЦДА, фонд ЗК, опис 7, а.е. 328, л. 43 (1890 – 1900)

Посредством Чохаджийския хан и дюкяните в Румелийската столица фондацията на Софу Мехмед паша играе важна роля в градската икономика между XVI и XVIII в., а вероятно и през следващото столетие. Счетоводните дефтери свидетелстват, че дюкяните представляват основен приходоизточник на вакъфа и в периода между 50-те и 70-те години на XIX в.⁶⁰. А контролът върху продукцията на общарския еснаф, за който ни свидетелстват данните за вакъфа на османския везир в София, представят ролята на вакъфа при определяне на цените на наемите, пазарните отношения и условията за търговия и производство в градовете.

58 ТИВИ, Т. VI, 1977, р. 357.

59 Ползва се публикацията на автора.

60 BOA, EV.d. 15632; EV.d. 20806.

В Чохаджийския хан е складирана стоката на дубровнишките търговци – чохата⁶¹. Дубровнишката република е основен търговски партньор на Османската империя през XVI – XVII в.⁶² и фактът, че ханът на Софу Мехмед паша бил центърът на тяхната търговска дейност, определя неговото значение за развитието не само на вътрешната, но и на международната имперска търговия. Не по-малко в това отношение е значението и на следващия кервансарай, построен със средствата на османския везир в друг важен икономически център на Балканите – Одрин, но просъществувал по-кратко време.

4.4. Кервансараят в Одрин

Във вакфието се споменава кервансарай на два етажа до махала Кятиб-и Сефер в Одрин, чийто наем се използвал и за издръжка на имаретския комплекс в София. На горния етаж били разположени 57 стаи, а отдолу се намирала конюшната. Десет тоалетни на втория и 19 на първия етаж обслужвали клиентите на хана. За водоснабдяването са били прокарани четири канала за вода. От едната страна пред главната порта се намирали три дюкяна, а от другата страна – един дюкян и празно място⁶³. Ханс Дерншвам, който по всяка вероятност през 1553 г. е отседнал в същия кервансарай допълва неговото описание с повече детайли. Кервансараят бил каменен и всяка външна стена на сградата била висока 2,5 фута с четири големи порти. Построена като самостоятелна единица, обхващаща вътрешния двор, конюшната обслужвала 600 коня или повече. Прозорците на конюшната били тесни и продълговати и гледали към двора. Дворът бил голям и можел да побере много фургони. В средата се издигала тухлена постройка за водоснабдяване с четири канала. Подът на горния етаж е дървен с подпорни каменни колони и до него се стигало по четири дървени стълби. Там били разположени 56-те стаи, изградени от дърво и тухли, подредени една до друга около двора. Всяка стая имала малка камина и до нея тесен продълговат прозорец към улицата, както и голям прозорец с гледка към двора. Пред стаите се простирал коридор, дълъг 75 фута и седем тоалетни. На входа един подковач подковавал конете, а до него се намирал дървен навес със сено и ечемик⁶⁴.

Фактът, че кервансараят бил изграден преди 1548 г., има съществено значение. Според данните на Евлия Челеби към средата на XVII в. в Одрин функционирали 53 кервансарая и около 120 различни хана, като някои източници дават сведения за по-голям брой. Но към началото на XVI в. се споменават базарът и само 16 хана⁶⁵. Безистенът (покрит пазар) на султан Мехмед I (1413 – 1421), чиито приходи били предназначени за издръжка на Ески джамия, и старият базар от времето на Мурад II (1422 – 1444; 1446 – 1451) започват разширяването на централната търговска част на Одрин през XV в. Но един от най-големите и известни кервансарай – този на Рустем паша, е построен през 1560 – 1561 г. или поне 13 години след съществуването на кервансарая на Софу Мехмед паша. Арастата на Али паша, която се е

61 Harbova, 1991, pp. 154 – 156 и цитираната там литература.

62 За дубровнишката търговия (Spisarevska, 1987, pp. 9 – 40; Vecheva, 1982).

63 VGMA, Defter no 988, s. 532.

64 Dernschwam, 1986, pp. 25 – 26.

65 Данните са извлечени от: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2 vols., Istanbul, 1976, 2:1036 – 1037; Gökbiçgin, M. T. Edirne, Adrianople. Encyclopaedia of Islam, CD-ROM Edition v.1.0, Brill NV, Leiden, 1999, II:683a; Inalcık, 1973, pp. 22 – 25; 198 – 202. За тези градски обекти и за други в Одрин: (Kuran, 1996, pp. 121 – 122).

намирала западно от безистена на Мехмед I, е изградена между 1566 и 1569 г. Кавафлар араста пред Селимие джамия и Ески джамия също е построена по това време, през последната четвърт на XVI в. Приходите от арастата, построена по проект на Мимар Синан по времето на Мурад III (1574 – 1595), били предназначени за издръжка на Селимие джамия, която възниква между 1569 и 1578 г. А едва в началото на XVII в. се появява големия Екмекджиоглу хан (Kurup, 1996, p. 121; Wimmel, 2020, pp. 180 – 191).

Както става ясно, кервансараят на румелийския бейлербей е една от най-ранните търговски сгради, които изиграват значителна роля за икономическото развитие и разширяването на търговската част на Одрин. Основните обекти, които имат връзка с търговското развитие и разширяване на централния пазар на града, възникват в края на 60-те – 70-те г. на XVI в., което определя значимостта на кервансарая на Софу Мехмед паша в предходните десетилетия не само за развитието на градската икономика, но и за търговските отношения в региона. С оглед на разположението му на три от главните пътища, минаващи през Одрин, той бил леснодостъпен за търговците и предлагал подслон както за тях, така и за техните кервани. Тук следва да се отчете и фактът, че преди изграждането на Екмекджиоглу хан през 1610 г. единствено кервансараят на Софу Мехмед паша е разполагал с капацитета да подслони търговци с големи кервани⁶⁶, което доказва неговото значение за международната търговия през XVI в.⁶⁷

Според вакъфнамето от север на кервансарая се е простирала махалата Кятиб-и Сефер, а главни улици са го обграждали от останалите три страни.⁶⁸ В тапу-тахрир дефтерите от XVI в. липсва махала Кятиб Сефер. Възможно е да става дума за махалата Кятиб-и Джев, която се формира между 1520 и 1530 г.⁶⁹ Тя е очертана като северна граница на кервансарая на Софу Мехмед паша. Като други граници на изследвания кервансарай към 1548 г. са споменати главни улици и пътища, което затруднява неговото локализиране. Вероятно липсата на сгради в близост, тъй като търговската част на Одрин започва да се застроява масово в по-късен период, определят улиците като основни гранични белези. Възможно е някои от гореизброените обекти да са построени по-късно в съседство на кервансарая на Софу Мехмед, но не разполагаме с конкретни сведения за това.

Ханс Дерншвам описва как са стигнали до кервансарая. Неговите спътници преминали каменния мост над река Марица и тръгнали покрай стената, минавайки през турските гробища, и след като влизат в града, тръгнали по пътя нагоре, който ги отвел до хана⁷⁰. Трудно е да се определи точното местоположение, но трите пътя, макар също да не са уточнени

⁶⁶ Керванът на Дерншвам, с който отседнал в кервансарая, се е състоял от 64 души и 52 коня (Dernschwam, 1986, p. 46).

⁶⁷ В историографията е разгледано описанието на кервансарая, дадено от Дерншвам в опит да се идентифицира кервансараят, но без данни от други извори той остава неустановен. Въз основа на данните от пътеписа кервансараят е сравнен с Elçi khan в Истанбул, в който също е отседнал Дерншвам. Отбелязва се, че двата хана имат сходна структура, но този в столицата разполага с по-малко стаи – 42 стаи. При друго направено сравнение се отбелязва, че броят на стаите на кервансарая на Софу Мехмед паша в Одрин почти се доближава до броя на стаите на горния етаж на големия и на малкия хан на Рюстем паша в Одрин взети заедно, но конструкциите на двата обекта се различават (Wimmel, 2020, p. 177).

⁶⁸ VGMA, Defter no 988, p. 532.

⁶⁹ Махалата не е вписана в дефтера от 1519 г. (BOA, TT 77), но присъства в този от 1530 г. (BOA, TT 370, f. 2)

⁷⁰ Dernschwam, 1986, p. 25.

във вакъфнамето, стесняват до известна степен възможностите за локализиране на сградата.

В историографията е описано, че приближаващите Одрин от запад по румелийския среден път (*Via Militaris*), наречен Истанбулски път, навлизат в града, пресичайки Тунджа през моста на Михал бей и вероятно заобикаляйки оградения вътрешен замък на северния и източния му фланг да стигнат до новите градски квартали и могат да останат в хановите и кервансарите, преди да продължат пътуването си. От изток до града навлиза Старият Истанбулски път директно в предградията и се разклонява от улица „Талат Паша“ при джамията Кадъ Бедреттин. От кервансарая на Екмекчиоглу Ахмед паша нататък пътят към центъра следва стръмнина, която леко се изкачва на север. Този стар главен път някога е срещал източния обходен път на Калейджии на мястото преди Портата на Рибния пазар (*Balık Pazarı Kapısı*) в центъра на източната стена и е достигал кулминацията си до пазара Али Паша, вероятно кервансарая на Али паша, Ташхан със съседния голям хамам и джамията Юч Шерефели (Wimmel, 2020, p. 171).

Така, ако се придържахме към описанието, дадено от Дерншвам и данните във вакъфнамето, кервансараят би трябвало да е издигнат на мястото, където се пресичат споменатите пътища и където следва леко изкачване на север към новата жилищна зона.

От документите не става ясно какви търговци са отсядали в хана и с каква стока са търгували, но Дерншвам допълва липсващата информация – разни занаятчии, главно обуцари, всички ергени⁷¹, се настеляват в стаите и всеки ден плащат наема си⁷².

Отчитайки факта, че Чохаджийският хан в София е също притежание на вакъфа на Софу Мехмед паша, който е мястото, в което дубровничани са складирали чохата, с която са търгували, може да се допусне евентуална връзка с тази търговия и на кервансарая в Одрин. В историографията се споменава, че от втората половина на XV в. търговският път Бурса – Одрин – Рагуза – Анкона – Флоренция придобива изключително голямо значение (Stoianovich, 1960, pp. 236 – 237). През XVI в. се създава силна търговска мрежа в 40 балкански града, чрез която рагузките търговци са поели основната роля на посредници в търговията между Балканите и Западна Европа. В периода 1520 – 1560 г. се смята, че е имало почти 2000 дубровнишки търговци. Значимостта на Одрин за Дубровнишката република проличава от решението за установяване на дипломатическа резиденция в града, която служи за престой на дипломатите по пътя им за Истанбул (Kursak, 2020, pp. 314 – 317). Възловото място, на което бил построен кервансараят на Мехмед паша в Одрин, и връзката му с Чохаджийския хан в София предопределят ролята на фондацията в развитието на тази международна търговия, очертавайки вакъфските ханове като важни търговски центрове, в които са отсядали и складирали стоката си международните търговци, поне в периода от средата на XVI и XVII в.

Фактът, че обуцари живеят в кервансарая в Одрин, навежда на мисълта, че те са отседнали дълго време и са ползвали дюкяните за продажбата на своята продукция. Това предполага, че ханът приютява не само търговци, но и занаятчии – обуцари, и че двата хана в София и в Одрин са център на обуцарския еснаф. Тази хипотеза допуска, че описаната си-

71 По данни на Евлия Челеби неженените мъже живеели в специални ханове в Одрин, сред които тези на Заганос паша, в който отсядали 1000 обуцари, и на Даия кадын (общо имало 70 подобни хана).

72 Dernschwam, 1986, p. 25.

туация с Чохаджийския хан в София, при която се регламентира продажбата на продукцията на обущарите, отседнали в хана и търгуващи в прилежащите му дюкяни, би била валидна и за одринския хан.

Данните от мухасебе дефтерите свидетелстват, че между 1616 и 1621 г. кервансараят в Одрин не фигурира сред обектите, които са предоставяли приходи на вакъфа⁷³. Като вероятна причина може да се приеме нуждата от ремонтни дейности.

За периода между 1693 и 1696 г. към вакъфа постъпва ежегодно сумата от 1500 акчета, получена от наема за кервансарая⁷⁴. Това означава, че ханът не е бил засегнат от голямото наводнение през 1688 – 1689 г. (Faroqi, 1999, pp. 251 – 263) или ако е имало повреди, те са били отстранени. От друга страна обаче, сумата от 1500 акчета е изключително малка, което ни изправя пред две предположения – или към този момент той не е приемал голям брой пътници, или действително може да е пострадал в резултат на природните бедствия и не е имал капацитета да предоставя своите услуги, така че да осигури пълния размер от средства към фондацията. Ако тук единствено разчитаме на предположенията относно дейността и състоянието на кервансарая, то за периода след 1697 г. категорично може да се каже, че той е спрял напълно да обслужва търговците. До 1709 г. не са регистрирани никакви приходи от този хан⁷⁵.

Сведенията, с които разполагаме за случилото се в този период в Одрин, се отнасят до три големи пожара, които нанасят изключително тежки опустошения в търговската част на града. През декември 1696 г. голям пожар тръгва от Старата джамия и унищожава целия базар с 500 дюкяна, минарето и двата балкона на джамията. През 1701 г. други два пожара нанасят нови сериозни щети в Одрин. Този от септември започва от Бит пазара до базара на Али паша, унищожавайки 9 хана, намиращи се във вътрешността на града и извън крепостната стена. В този период са засвидетелствани и няколко наводнения (Uğur, 2014, pp. 82 – 84). Поредицата от разрушителни бедствия, сполетели Одрин, обяснява защо от 1697 до 1709 г. кервансараят не обслужва никакви клиенти и не предоставя средства на фондацията.

Не е ясно кога и изобщо дали е бил възстановен. Предвид неговата конструкция, която основно е изградена от гърбен материал, би могло да се допусне, че кервансараят е бил напълно унищожен. В мухасебе дефтерите от средата на XIX в. не се съдържат данни за него⁷⁶, което идва да покаже, че той вече не е сред използваните от фондацията търговски обекти.

Когато говорим за широка строителна дейност и голяма роля на вакъфа в градската икономика не може да пропуснем обектите, построени като приходоизточници на фондацията на Софу Мехмед паша в друг важен търговски център – Солун.

4.5. Къщите в Солун

В учредителния акт са описани четири постройки в Солун с различна големина, три от които са разположени в една и съща махала. Стаите в тях са отдавани под наем на евреи⁷⁷. В документите тези постройки са обозначени като къщи (*ev*) или като стаи (*oda*), но от

73 BOA, MAD.d 4945; NBKM, OrO [NBKM, OpO], Defter (D) 62, ff. 127r – 131r.

74 NBKM, OrO [NBKM, OpO], ф. 1, а.е. 15110, f. 2b.

75 NBKM, OrO [NBKM, OpO], ф. 1, а.е. 15110, f. 4b.

76 BOA, EV.d. 15632; EV.d. 20806.

77 VGMA, Defter no 988, p. 532.

описанието може да допуснем, че се касае за отделни постройки, които са наредени в съседство една до друга. Най-голямата от тях е включвала 64 стаи и 3 кладенеца. Тези стаи били разположени в кръг в махала Енабалия⁷⁸ при следните граници: от изток – мюлковия имот на Хамза бей, от запад – мюлков имот на вакъфа на Софу Мехмед паша, от север и от юг – главен път. През 1616 – 1617 г. евреите дават общо 4300 акчета като наем за тези стаи⁷⁹. В същата махала се намира и другата къща с 49 стаи, наредени последователно в съседство една с друга и от всички страни обградени с главни пътища. Към постройките е имало три големи кладенеца. От тях вакъфът ежегодно взема наем от 3000 акчета. Отново в споменатата махала се намирали 13 стаи с един кладенец, заградени с ограда. От изток те граничили с имота на Хаджи Хамза, от запад имало частен път, от север – мюлкът на Пири паша, и на юг – мюлкът на евреина Видал. Последната сграда с 8 стаи, заградени с ограда и с прилежащи два дюкяна, били разположени в махала Ая Мина, като от изток, от юг и от запад граничили с вакъфите (вероятно вакъфски имоти) съответно на Хаджи Реджеб, на Хюсеин бей и на султан Баязид хан. Главен път минавал покрай северната страна на постройките. За последните две по-малки къщи със стаи евреите плащали по 1100 акчета⁸⁰.

Уточнението, че стаите се дават на евреите, дава ясна представа, че тези къщи са били център на дейността на еврейските търговци в Солун. Ролята в развитието на града посредством осигуряването на подслон за търговците от еврейската общност и превръщайки постройките в център на тяхната дейност в Солун, проличава от броя на стаите, които се отдавали – общо 134 стаи, концентрирани на едно и също място в града.

4.6. Аладжа хан в Солун

Според мухасебе дефтера от края на XVII в. в Солун се е намирал и Аладжа хан, чиито приходи също били предназначени за издръжката на вакъфа на Софу Мехмед паша. Този хан не е описан във вакъфнамето на пашата от 1548 г., нито в счетоводните книги от второто десетилетие на XVII в., което предполага, че е бил изграден след 1620 г. Не разполагаме с данни за неговата структура и местоположение.

Годишните приходи между 1698 и 1709 г., които вакъфът получавал от този хан, възлизат на около 3400 акчета. По същото време сумата за наемите на еврейските къщи в Солун остават неизплатени. Към несъбраните задължения за въпросните десет години е записано, че наемът от къщите се равнява на общо 6860 акчета. Прави впечатление, че стойността на наемите от стаите в Солун е намаляла дванадесет пъти в сравнение със стойностите на годишния наем, вписани в дефтерите от второто десетилетие на века. Приход от 3400 акчета годишно от Аладжа хан също изглежда твърде малък и вероятно извън периода на финансови затруднения неговата стойност подобно на останалите градски вакъфски обекти е значително по-висока. Подобни данни за годишните постъпления от Солунския хан не ни позволяват да определим реалната годишна сума, която следва да е била прибирана в полза на вакъфа. Но те свидетелстват за връзката на разглеждания от нас вакъф с икономиката и търговските отношения в Солун (Andonova, 2020, p. 185).

78 Неустановена.

79 BOA, MAD.d 4945, f. 114.

80 BOA, MAD.d 4945, f. 114.

Аладжа хан се оказва сред описаните приходоизточници към фондацията, основана в средата на XVIII в. от османския везир и управител на Солун Нуман паша. Описан е във вакъфнамето от 1754 г.⁸¹ с пояснението, че сградата е построена от Софу Мехмед паша и тъй като е върху земята към неговия вакъф, се дължи наем за земята (бедел-и земин) от 1800 акчета годишно. Ханът е на два етажа – 19 стаи на горния етаж и 4 стаи на долния, които са обозначени като винарски стаи. На долния етаж са разположени още три конюшни (*обора*) и един склад за сено. Има вътрешен двор с кладенец, ковашки дюкяни, винарна и 1,5 джа земя (Ferlibaş, 2023, p. 51).

Описаната ситуация наподобява практиката на вторичното вакфиране, при която към вече съществуващата фондация, която с течение на времето е загубила възможностите да поддържа приходоизточниците си, нов фондатор може да направи голямо финансово дарение към вакъфа или да го „обнови“, като направи основен ремонт или изгради наново сградите на религиозно-благотворителната институция, които се издържат от вакъфа⁸². В случая обаче не се касае за сградите в самия комплекс, към който са насочени средствата от фондацията, а за конкретен приходоизточник. Фактът, че се плаща наем за земята към фондацията на Софу Мехмед паша, произтича от това, че земята, върху която е издигната сградата, е към вакъфа на Мехмед паша. По всяка вероятност в този случай се касае за вакфиране на приходите от дейността на Аладжа хан с прилежащите дюкян и винарна към вакъфа на Нуман паша. Тъй като не разполагаме с текста на вакъфнамето на този етап, ще се ограничим до предположение за описаната ситуация. Може да се допусне, че Аладжа хан е западнал и фондацията на Софу Мехмед паша не е разполагала със средства за ремонтни дейности, за което ни свидетелстват данните от дефтера от 1693 – 1709 г.⁸³ Учредената от страна на Нуман паша фондация поема реновирането на сградата и кервансараят отново започва да се използва по предназначение. Така вакъфът на Софу Мехмед паша получава годишен приход от наема за земята, а вакъфът на Нуман паша поема издръжката и поддръжката на Аладжа хан, като прибира приходите от неговата дейност, които вече са насочени към неговата фондация.

Напълно е възможно подобна да е съдбата на други градски обекти, чиито приходи са вакфирани в полза на разглеждания или на други вакъфи в българските земи. По този начин значимите градски обекти продължават да съществуват, като издръжката им се поема от по-финансово стабилна вакъфска институция. Макар немалко обекти в градовете да са разрушени и фондациите да не разполагат със средства да ги възстановят, на тяхно място възникват други, и то отново със средствата на вакъфа. Подобно обновяване на градските търговски сгради във важни икономически центрове дава основание да се смята, че макар и по-слаба, ролята на вакъфа продължава да е значима в градското стопанство и че именно вакъфската институция дарява живот на тези обекти и благодарение на техните средства в града продължават да се създават условия за търговските и занаятчийските дейности.

81 Основан първоначално като семеен вакъф съгласно първия учредителен акт, в което се вакфират две къщи. Съставя се и второ вакъфнаме през 1755 г. за построените джамия, завие и медресе, като следват и три по-късни допълнения, а наследниците продължават да допълват с ново движимо и недвижимо имущество след смъртта на пашата.

82 За вторичните вакъфи дава сведения Светлана Иванова (Inventory of Ottoman Turkish documents, 2003, pp. 27 – 28).

83 NBKM, OrO [NBKM, OpO], ф. 1, а.е. 15110, f. 2b, 4b.

Видно е, че Аладжа хан е далеч по-малък от Чохаджийския хан и от кервансарая в Одрин, но за да е функционирал толкова дълго, както и проявеният интерес към него от страна на вакъфа на Нуман паша, предполага, че е имал стратегическо разположение и важно икономическо значение за град Солун. Що се отнася до дейността му, не може да се определи със сигурност дали и преди ханът да попадне към вакъфа на Нуман паша, е била винарството, но той е бил център на производството и търговията с вино поне от средата на XVIII в. Предвид разположението на Солун може да предположи, че Аладжа хан е бил обвързан и с външната търговия.

4.7. Дюкяни в Кюстендил

Приходи и от обекти, построени в Кюстендил, също били зачислени към фондацията. В Кюстендил се издигал един дюкян в махала Джами, а срещу него – празно място. Още шест стаи с печки и седем дюкяна, фурна и празно място били построени в същия квартал. Според регистъра от края на XVII в. дюкяните в кюстендилската Джами махала са ремонтирани между 1694 и 1696 г., както и в периода между юли 1697 и юли 1698 г., което съвпада със съвместните действия на балканските хайдутини с немски и унгарски военни части под водачеството на неверника Сараил, датиращи от 1694 г., които действат в околностите на Кюстендил. Една нощ ограбват града и го подпалват. Провинциалната власт в София изпраща войски, които да заловят бандитите, но последните успяват да избягат (Andonova, 2020, р. 98 и цитираната там литература).

4.8. Ролята на вакъфа в аграрната икономика

Вакъфът на Софу Мехмед паша получава приходи от различни аграрни обекти на Балканите – села, чифлици, мезри, воденици.

Преди да представим по-значимите аграрни приходоизточници, следва да се направи едно важно уточнение. Когато към вакъфа са включени празни земи, мезри, села, чифлици, които са мирийски по статут, се даряват от страна на султана под формата на мюлк⁸⁴ чрез заповед (*хюкм*), мукарернаме (утвърдителен документ), мюлкнаме или темликнаме. Изказано е предположение, че с тази земя се осъществяват различни транзакции, оставя се в наследство или бива вакфирана, като Вера Мутафчиева дава и сведения за подобни транзакции на мюлкове. Когато даден мюлк сменя своя владеец поради обозначаващата като покупко-продажба транзакция, новият собственик получава потвърждение на правата си също чрез мукарернаме (Mutaftchieva, 1993a, pp. 66 – 73).

От изложеното обаче констатацията за покупко-продажба на дарените от султаните имоти от мирийския фонд, следва да се разглежда с повишено внимание. Самата продажба,

84 Мюлкови са всички имоти в границите на селището или в непосредствена близост до него. Към мюлковите имоти се причисляват къщата, дворот, зеленчукови градини, бостани, лозя в парцела на къщата или отделно в рамките на селището, макар да се наблюдават в случаи, в които същите могат да бъдат обложени с данъци като мирийски земи. Мюлковата собственост може да се продава, наследява, дарява, вакфира (Mutaftchieva, 1993a, pp. 10 – 11). Това е и причината кервансарай, ханове, дюкяни, имарети и празна земя, върху която са построени обектите, да се определят в документите като вакъфски. На практика в границите на града, тези имоти са мюлкови, след което биват вакфирани.

както се упоменава в изворите, по-скоро е аналогична на продажбата на райетските ниви, чифлици или бащини, регистрирани в кадийския съд, с което се прехвърля правото на владение върху приходите от земята. В случая се касае за преотстъпване правото на събиране на приходите от данъците или самата продукция, като обектите, построени върху земята, имат статут на мюлк. Тези земи са дарявани на османските функционери като „мюлкове“ от страна на султана, но когато приходите от тях не са зачислени към конкретна фондация (*вакъф*), не е изключено прехвърлянето им на друг владеец да се извършва по волята на султана, а не по инициатива на самите функционери. Може да се допусне, че на принципа на тимарите и отчисляваните приходи в полза на османския функционер под формата на издръжка в замяна на служба в случая с вакъфа се отчисляват приходи в полза на фондацията за издръжка на вакфираните обекти – имарет, джамия, медресе. Когато условието е изпълнено – построен е конкретният обект, учредена е фондация към него и са зачислени приходите на дарените от страна на султана приходоизточници, тогава се вписват селата, мезрите и чифлиците към фондацията, но реално са вакфирани единствено постройките и инвентарът в техните граници, ако са издигнати от учредителя. А ако има роби, настанени от фондатора, те също биват вакфирани.

Във вакъфнаметата изрично се подчертава, че се вакфират само постройките върху земята – къщи, дюкяни, воденици, обори, складове, градини, както и робите. В случаите със съществуващите села се отбелязва, че към вакъфската каса постъпват приходите от данъците от земята, от раята и от продукцията, като ясно личи, че вакъфът няма права нито върху земята, нито върху раята, което се потвърждава и от приходо-разходните дефтери на вакъфите.

На практика, това са поземлени имоти, спадащи към категорията *мирие*, дарявани, или по-удачно да се използва терминът преотстъпвани, от страна на султаните с документ – мюлкнаме, темликнаме или мукарернаме. Макар да се записва в изворите „под формата на мюлк“, всъщност се преотстъпва пълното право за събиране на конкретно посочените приходи, а не правата върху самите земи. Но и тук има условност, тъй като същите приходи могат отново да бъдат върнати към хазната, което произтича от мирийския статут⁸⁵ на земята, от която се получават приходите. По отношение на данъчното облагане в тапу-тахрир дефтерите от XVI в. е уточнено, че владеецът на такъв вид имот дължи данък

85 Към мирийския поземлен фонд спадат земите извън границите на селището, чийто върховен собственик е фискът. Тези, които я обработват, са само владелци на земята, а не нейни собственици. Нивите не могат да участват в действителни сделки като покупко-продажба, дарение, залог срещу дългове, а наследствените права са ограничени. Орните земи са част от мирийския поземлен фонд, като към него, но без да бъдат включени в райетското стопанство, спадат ливадите, целините и освободените чрез сеч на гори земи. Земите в границите на селището, градините и лозята в землището спадат към категорията мюлк със статут на частна собственост, която може да бъде продавана, дарявана, залагана и наследявана. От правния статут произтичат и различията в данъчното облагане – за лозята се плаща десятък върху продукцията, а върху обработването на орните (*мирийски*) земи наред с десятъка се дължи и личен поземлен данък. Върху мирийската земя селянинът упражнява условно владение, поради което за нея той е длъжен да плаща десятък и поземлено облагане. Земята, принадлежаща към тази категория, се владее с тапия и за нейното прехвърляне е необходимо съгласието на сахиб-и арза (Mutafchieva, 1993a, pp. 11 – 12; Parveva, 2011, p. 141).

за земята и десетъци върху произвежданото от нея, но под формата на макту (фиксирана и плащана еднократна сума) в полза на мирieto⁸⁶.

На базата на подробни сведения за приходоизточниците към вакъфа на Софу Мехмед паша, сред които се натъкваме на подобни имоти, придобити от султана под формата на „мюлк“, на „покупко-продажби“ и последвало вакфиране, ще се направи опит да се внесе повече яснота върху поставения въпрос. Също така ще се проследи на базата на примерите в кои от случаите аграрните приходоизточници се отстъпват с темликнаме и в кои – с мукарернаме.

4.9. Аграрните обекти и тяхното значение за издръжката на вакъфа.

Приходи от воденици

Сред приходоизточниците на вакъфите се включват воденици. Във вакъфнамето на Мехмед паша е записана воденица заедно с вода, улуци, скали (вероятно яз и вада за воденицата) и инструменти в с. Четлъкчъ във Виза, която се е намирала близо до воденицата на Доганджи Рамазан, граничеща на изток със Сюзюмлюдереси и от три страни – с вакъфския чифлик. Пак воденица в с. Четлъкчъ близо до воденицата на Петко и отново граничеща с чифлика и с обществен път. Трета воденица в селото близо до чифлика на Евренос, граничеща с обществения път, вакъфската мера и от две страни с чифлика на Байрам. Други две воденици във вакъфското село, наречено Каналу в Чорлу, граничеща с мюлка на Мюслихиддин син на Мехмед челеби, с чифлика на Хюсеин ага и от две страни с мерата на селото⁸⁷.

Но водениците едва ли са били сред доходоносните обекти за фондациите, тъй като не се задържат дълго сред приходоизточниците. Не само поправката, но и поддръжката изисква значителни разходи за фондацията, което личи от ремонтните дейности на воденици, вписани в мухасебе дефтерите и тяхното ранно отпадане от списъка с приходоизточници (Andonova, 2020, p. 55).

4.10. Приходи от наеми

Във вакъфнамето е записано, че към фондацията постъпва наем в размер на 108 османски лири от 4 дюкяна, 2 къщи и плевня [тъй като са] в Казанджъ чифлик в с. Казанджъ в Димотика, който чифлик също принадлежал на споменатия. Обектите са отдавани под наем и приходът постъпва в касата на вакъфа⁸⁸.

Както става ясно от записа, има и чифлик Казанджъ, но няма записани постъпления от него към вакъфа. Информация за чифлика получаваме от Гьокбилгин. „В полза на джамията и имарета в София са вакфирани мезра и чифлици. Така, както купи мезра Конудж заедно с махалата Соук-Килисе от Баязид челеби син на Махмуд бей Исфендияр, той купи и Казанджъ чифлик от наследство на някой си субашия Шехабеддин и я посвети на софийския имарет. Докато този чифлик, бидейки мюлк на субашията, става част от вакъфа, превърнат е в тимар, но след като синът му Хъзър челеби

⁸⁶ Такива сведения откриваме в тимарските регистри за Куру чифлик в с. Враждебна, чиито приходи са вакфирани в полза на имарета в София.

⁸⁷ VGMA, Defter no 988, p. 533.

⁸⁸ VGMA, Defter no 988, p. 532.

*представи хюкюм и хюджети, султан Баязид II възстанови собствеността на чифлика с мукарер(наме). След смъртта на Хъзър челеби неговият приемник синът му Мехмед го продаде на Софу Мехмед паша, който го вакфира в полза на имарета.*⁸⁹

Както се вижда и от описанието на водениците в с. Челтъкчъ, Виза, и там има чифлик, който е граничил с водениците, но и от него няма вакфирани приходи в полза на фондацията. От описаните приходоизточници във вакъфнамето на Софу Мехмед паша става ясно, че в нито един от случаите не е вакфиран чифликът, който е върху мирийска земя. Вакфират се само мюлковите имоти, които са построени върху въпросната земя, като се отчисляват приходите от тях в полза на фондацията – воденици, къщи, плевни. Вероятно в чифлиците не фигурират подобни обекти. Не разполагаме с данни за тях и за седемнадесетото столетие, тъй като те не фигурират в нито един от приходо-разходните дефтери, което предполага, че не носят никакви приходи за вакъфа. Възможно е да са прехвърлени на друг функционер чрез заповед на султана.

4.11. Къщи със стопански постройки в каза Зъхна

Във вакъфнамето е описана къща с всички стопански постройки върху оградена земя в каза Зъхна. Следва уточнението, че след като ги вакфирал, Халил Субаши продал на Софу Мехмед паша къща, плевня и три склада⁹⁰. Тези приходоизточници също не фигурират в нито един от мухасебе дефтерите от XVII в. и не разполагаме с никакви други сведения за тях.

Записът във вакъфнамето обаче е важен с оглед на факта, че между Халил Субаши и Софу Мехмед паша е извършена сделка по покупко-продажба на къщи със стопански постройки, а не на земята, върху която са построени.

4.12. Приходите от село Долно Дисовиче

В с. Долно Дисовиче, нахия Плевен, каза Никопол, при граници вакъфа на Али Бей син на Михал, гората на дъщерята на Хъзър бей, пътя за София и частта от селото на Али бей, на север махала Хъзър Войвода, са описани 728 джонюма обработваеми ниви, 260 джонюма лозя, 20 джонюма мера, с всички права и елементи, постройки, кладенци, извори, потоци, дървета, скали, хълмове, закупени от Шехрибан хатун, които са използвани от християни и други [приходите от тях] са вакфирани.⁹¹ „Християните и циганите в тези къщи са както следва...“, но не са посочени имена за разлика от робите, които се изписват поименно, тъй като раята не е обект на вакфиране.

Така записът звучи твърде объркващо какво е продадено и какво се вакфира, но от мухасебе дефтерите става ясно кои са приходите, които постъпват в хазната на фондацията от жителите и от описаните земи в плевенското село. През първите десетилетия на XVII в. към имарета се доставят 12 килета пшеница, като по-значимото количество про-

⁸⁹ M. Tayyib Gökbilgin: XV – XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar – Mülkler – Mukataalar (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayımlarından No. 508). İstanbul, 1952, p. 507.

⁹⁰ VGMA, Defter no 988, p. 533.

⁹¹ VGMA, Defter no 988, p. 533.

дукция се изразява в доставката на овче месо. Дължимото към вакъфа количество овце по формата на данъка адет-и агнам съставлява годишно 970 глави, вероятно доставяни за имарета (Андонова, 2020, р. 187). Дължим е и поголовният данък на немлюсюлманите в селото. Ясно е, че обект на вакфиране са данъците от селото – върху продукцията, върху овцете и джизиеото на раята.

Аналогична е ситуацията и с чифлика в с. Козлуджа.

4.13. Приходите от чифлика в село Козлуджа

В Козлуджа са записани постройки, къщи, складове, къщи, оградени с каменни стени, обработваеми земи, обори с овце, зеленчукови и овощни градини, кладенци, потоци, пасища, дървета, които са обект на покупко-продажба. Нещата, които са издигнати, са до мястото, наречено Кьодюк на изток до имота на Шах султан, дъщеря на султан Селим, след което следва подробно описание на всички граници, като природни обекти (скали, долини, водоизточници), воденици и други имоти. Текстът завършва с уточнението – всичко, което се намира на това място, заобиколено от тези граници⁹².

Отново повече яснота внасят мухасебе дефтерите. Според данните от 1616 – 1617 г. имаретът получавал 112 килета пшеница, 58 килета ръж, 50 килета овес и 70 килета ечемик от чифлика Козлуджа. Към вакъфските приходи спада и джизиеото на 48 християни от селото⁹³. В приходо-разходните дефтери на фондацията от 1693 – 1709 и от 1856 г. чифликът вече фигурира като село.

От записите и за двете села е видно, че вакфираните са приходите от данъците. Вероятно става въпрос за мирийска земя, върху която са изградени стопански постройки и къщи за раята, като в случая с Козлуджа те са обозначени като чифлик. Обект на вакфиране са само постройките и приходите, формирани от данъците върху продукцията, получена от обработването на описаните земеделски имоти и от данъка върху овцете (адет-и агнам), както и от джизиеото на раята, която живее във въпросните постройки. Земята (земеделските имоти) не е обект на вакфиране, нито е била обект на спомената по-горе продажба, тъй като е мирийска по статут. И двата описани приходоизточника – чифликът в Козлуджа и къщите в с. Долно Дисовиче, доказват, че не земята е обекта на транзакцията. По-различна е процедурата при следващите приходоизточници.

4.14. Чифлик в Драма

Интересна е историята на чифлика в Драма. Във вакфието е описан като „мъртва земя в Драма, която той съживи и превърна в годна за обработване, наречена Гьол чифлик, която е дарена с темлик от султан Сюлейман“. Следват описани изключително детайлно границите, след което се дава и подробно описание на целия процес около съживяването на земята. „Вторият везир я придоби чрез темликнаме, превърна я в годна за обработване, издигна различни постройки, основа върху нея голямо село и даде препитание на хората, живеещи там – предостави им всички възможности за развиване на

92 VGMA, Defter no 988, p. 532.

93 BOA, MAD.d 4945, f. 115, 131.

земеделие, инструменти и даде на всеки нива със земеделски култури.“ Уточнява се, че се вакфират постройки, къщи, складове, конюшни, места за впряг, градини, мера и други, както и робите, наложниците, заедно с инвентара и животните. Даряват се за издръжка на двете джамии, двете медресета и имарета (в София и в Истанбул)⁹⁴.

В селото има три категории население: такива с босненски произход (55 души мъже, жени и деца), маджари (97 души – мъже, жени и деца), а в трета група са от Русия, Кавказ и Хърватия (5 души). Всеки един от тях е описан поименно заедно с членовете на семейството му, ако има такова, къща, животни, инвентар. Освен мъже, които, както се вижда от вакфието, са със статут на роби, описът включва и само жени, вероятно робини (*наложници*). Описанието завършва с уточнение, че се завеждават (*вакфират*) тези роби и наложници заедно с къщите, животните, инструментите и инвентара, въпреки че всички са недвижимо имущество, за да бъде всичко законно, като истинска собственост с препис на вакфнамето са вакфирани те, техните деца, потомците на техните деца, докато не изчезнат⁹⁵. Подобно на с. Козлуджа този приходоизточник в Драма в периода 1693 – 1709 г. и през 60-те г. на XIX в. се среща като с. Маджарлар и е сред най-големите аграрни приходоизточници за фондацията и единствените, запазени през целия период на съществуване на вакъфа⁹⁶.

4.15. Приходи от Куру чифлик в с. Враждебна

Изворите ни предоставят интересни сведения за произхода и съдбата на този Куру чифлик. Най-ранните данни се отнасят за периода между 1519 и 1525 г., когато той бил дарен под формата на мюлк чрез заповед (хюкм-и шериф) и мукарернаме (утвърдителен документ) на заим Илияс бей от страна на султан Селим I (1512 – 1520). Според тапу-тахрир дефтера от 1545 г. към тази година чифликът вече е бил във владение на Софу Мехмед паша под формата на мюлк. Записът в регистъра свидетелства, че в същата година приходите от стопанството са вакфирани в полза на комплекса на пашата в София. В регистъра е записано, че за чифлика се дължи данък към мирието в размер на 200 акчета годишно под формата на макту. Към 1545 г. чифликът се е състоял от десетина ниви, ливада, овощни и зеленчукови градини, лятно пасище, гора, мезра и воденица с обща площ на земеделските земи от 236 джонюма. Към 70-те години броят на нивите, ливадите и градините нараства, с което се увеличава и общата им площ на 349 джонюма. Не разполагаме с данни за състава и размера на стопанството през XVII в., но може да се допусне, че структурата се запазва с евентуално нарастване на общата площ. (Andonova, 2020, pp. 188 – 190)

Вакфието го определя като мезра, а не като чифлик през 1548 г., което насочва към неговия произход. Действително върху мезрите са изграждани една част от чифлишките стопанства в Османската империя, като се дарявали на някои от османските военнослужещи срещу изпълнената служба (Inalcik, 1985, p. 112). Софу Мехмед паша вакфира приходите от чифлика мезра, за да се запази от посегателството на държавата, но и да осигури средства за издръжка на комплекса в София, като всъщност в пълна собственост са отдавани приходите от земите, а не самите земеделски имоти. Аналогично на описаните по-рано случаи

94 VGMA, Defter no 988, p. 535.

95 VGMA, Defter no 988, p. 535.

96 BOA, EV.d. 20806.

се вакфират постройките и робите. Границите на мезрата чифлик са записани подробно във вакъфнамето, следвайки всички природни обекти (реки, скали, пътища). Описани са поименно 19 роби (в този брой са включени жени и деца) или 6 домакинства заедно с къщата, животните и селскостопанския инвентар⁹⁷.

В разглеждания казус може да се установи, че през XVI в. вакъфският чифлик на Софу Мехмед паша се е обработвал с робски труд. В дефтера от края на XVI в. към чифлика са записани 12 нефери (*души*), за които в регистрацията е отбелязано изрично, че са гулями (*роби*)⁹⁸ на покойния паша. За 50% от тях е вписано, че са маджари, т.е. с унгарски произход. В случая се касае за описаните пълнолетни мъже, което свидетелства, че броят на робите в чифлика е нараснал в сравнение с броя им, записан във вакъфнамето. През XVII в. населението, което обработвало земите на чифлика, е обозначено също като „гулям-и от Куру чифлик“, но от имената им става ясно, че се касае за етнически българи – Перване, Илийчо, Томчо, Никола и Петре. В случая тези лица следва да бъдат идентифицирани вече като наемни работници (Andonova, 2020, pp. 189 – 192).

От момента на основаване на вакъфа приходите от чифлика са насочвани към фондацията и са вписани през целия XVII в. Според счетоводния дефтер през 1696 – 1697 г. от чифлика постъпват 8000 акчета приход към вакъфската каса, който е наполовина от прихода за 1616 – 1621 г. (средно около 18 000 акчета). За периодите между 1693 и 1696 г. и между 1697 г. и 1709 г. липсват парични постъпления от чифлика. От допълнително вписана бележка с дата 23 мухарем 1109 г. (11 август 1697 г.) става ясно, че заради преминаването на султанските войски по пътя, който бил граница на стопанството (става въпрос за пътя Орхание, дн. Ботевград – София) чифликът западнал. Това обяснява липсата на парични постъпления от Куру чифлик към вакъфската хазна. Този факт се потвърждава и от арзухал от 1711 г., който дава сведения и за по-нататъшното му развитие и защо, макар да е възстановен около 1706 г., продължават да не се плащат дължимите към фондацията суми от него (Andonova, 2020, pp. 192 – 194).

Жалбата е отправена от откупчика на маликянето, формирано от пазарните такси в София (ихтисаб и ихзарие), към които добавки спадали данъчните постъпления от вакъфския чифлик в с. Враждебна – 200 акчета годишно под формата на макту. След западането на чифлика мютевелията Вели ефенди възстановил чифлика, добавил земите на другия запуснат в селото чифлик към вакъфа на Мустафа ага, на който вакъф също бил мютевелия. Двата чифлика имали обща граница, което улеснило включването на земите им в една обща ферма. Към тях добавил половината землище на селото, изградил чифлик с размер от 7 – 8 хиляди джонюма, чиито приходи прибирал за себе си и заселил 26 нефер (*души*) хараджка рая като укривал джизие, дължимо към държавата⁹⁹.

На практика мютевелиите били лицата, които не само се разпореждали, но и прибирали приходите на вакъфа при единственото условие да се грижат за стопанисването на благотворителната фондация. Мютевелията отдавал под наем вакъфските имоти, той

97 VGMA, Defter no 988, p. 536.

98 В историографията е изказано мнение, че названието „гулями към вакъфа“ получават робите към мюлкете и вакъфите на османски военачалници, а в някои случаи като „гулями“ се обозначават и освободени роби.

99 BOA, D – BMK – SMM, Dosya: 3, Vesika: 121.

давал заеми под лихва и най-важното – прибирал и се разпореждал с финансите на вакъфите, както и се разпореждал със селскостопанската продукция и въобще с недвижимите имоти (Mutaſchieva, 1993a, pp. 92 – 93). Всички тези функции на вакъфския управител го определят като изключително значима фигура не само с оглед на управлението на вакъфа и вакъфските дела, но и с оглед на развитието на аграрен бизнес, използвайки вакъфските имоти и земи и включването им в доходоносното чифликчийство. Мютевелията използвал своето положение на администратор на два вакъфа с център София, за да натрупа лична печалба. С това той ощетявал не само фондациите, но и държавата и откупчика на маликянето.

С оглед на настоящото изследване е важно какво се случва с приходите към фондацията на Софу Мехмед паша, и то в период на финансови затруднения и при нуждата от сериозни ремонтни дейности за комплекса и за вакъфските имоти, разположени в различните селища на Балканите. Оказва се, че нейният управител, който владее чифлик с обща площ от 7 – 8 хиляди джонюма, с продукцията и печалбата от реализирането на пазара на излишъка от нея, който възлизал на около 100 тона зърно, просто ги присвоявал за лична печалба. Съдбата на чифлика след 1711 г. остава неизвестна. Вероятно дължимите суми към държавата и към откупчика са били изплатени, но дали приходите от чифлика са били отново насочени към вакъфа, или остават в ръцете на Вели ефенди и неговите потомци, не става ясно. Факт е, че в приходо-разходните дефтери от XIX в. чифликът в с. Враждебна не фигурира сред приходоизточниците на фондацията.

От представения случай могат да се направят няколко извода. От една страна, намаляването на аграрните приходоизточници на вакъфите не се дължи единствено на по-несигурните в сравнение с градските обекти приходи, тъй като се влияят от реколтата, промените в климатичните и природните условия и унищожителното въздействие на военните действия. Както стана ясно от описаните градски приходоизточници, и те са подложени на подобни негативни влияния – природни бедствия, военни нападения, от което биват разрушени. Наред с липсата на средствата от страна на фондациите да възстановят западалите обекти в градовете и селата, става ясно, че от края на XVII – началото на XVIII в. аграрните обекти стават обект на посегателство и незаконно присвояване от страна на представителите на османския елит, които в условията на военната обстановка и финансовите затруднения в империята успяват през осемнадесетото столетие да загребят вакъфски чифлици и изоставени от раята имоти. От арзухала от 1711 г. виждаме съдбата на два чифлика, чиито приходи следва да са насочени към фондациите на Софу Мехмед паша и на Мустафа ага. След 1697 г. няма постъпления от село Маджарлар, каза Драма, към вакъфа на пашата. Причината е, че то било поставено под контрола на някой си Елхадж Али от Сироз, който не позволявал на раята да плаща своите задължения под предлог, че са под негово протекция¹⁰⁰. Вероятно вакъфът е получавал своя дял в паричен еквивалент като наем за земята и воденицата. В дефтерите е записано, че последните са отдавани под наем и сумата към вакъфа е изплащана като мукатаа. Обикновено стойността на наема (*мукатаа*) от земята се равнявала на сумата от поземлената рента, която вакъфсахибите събирали, като в случая печалбата от продукцията попадала в ръцете на Елхадж Али вероятно по аналогичен на Вели ефенди начин. Разполагаме със сведения, че към средата на XVIII в. Сейди

100 NBKM, OrO [NBKM, OrO], ф. 1, а.е. 15110, f. 3b.

чифлик между София и с. Слатина¹⁰¹, чиито приходи са определени за издръжка на джамията в махала „Елхадж Яхши“ в София към вакъфа на Мустафа бей не само е западнал, но и когато през 70-те г. мютевелията решава да го възстанови, е възпрепятстван от гражданите на София, които са посегнали незаконно към земите на стопанството¹⁰².

Всички тези случаи свидетелстват, че приходите на аграрните обекти постепенно изчезват от вакъфските каси заради незаинтересоваността на мютевелиите да стопанисват обектите към фондациите, и стремежа за извличане на лична печалба както на самите управители, така и от страна на други представители на османския елит, а дори и от страна на раята, възползвайки се от затрудненията на държавата и все по-слабо осъществявания контрол върху приходите и земята през осемнадесетото столетие, когато след дългата война срещу Свещената лига и съпътстващите я локални конфликти тя продължава да изпитва нужда от средства за предстоящите нови войни. За държавата въвеждането на илтизама е решение за събиране на средствата, от които се нуждае имперската хазна, но контролът върху това кой владее земята и кой прибира приходите от нея, вече отстъпва място на все по-големия произвол над владеещото на земята и прибирането на приходите от нея и от населението.

4.16. Значението на аграрните обекти за снабдяването на имарета

За да се поддържат имаретите, трябва да се осигури снабдяването им от страна на аграрните приходоизточници. Заради своята непосредствена близост до София важно значение има чифликът в с. Враждебна, обозначаващ в документите като Куру чифлик. Между 1616 и 1621 г. към фондацията постъпват между 17 000 и 19 000 акчета годишно от чифлика основно под формата на зърнени култури. Натъкваме се и на по-конкретно описание: 14 килета овес – 6120 акчета, 51 килета пшеница – 420 акчета, сено на стойност 6 765 акчета (Andonova, 2020, pp. 186 – 187).

От представените данни може да се приеме, че стопанството през XVI и XVII в. също представлявало един от снабдителите на имаретската кухня и килерите със зърнени храни, плодове и зеленчуци заради близостта си до София и главния път, на който била разположена фермата в с. Враждебна, но не трябва да се преувеличава ролята на чифлика в качеството му на място, от което се осигуряват доставките на зърнени храни към имарета. Получаваното от него количество било крайно недостатъчно. Към същия период кухнята е използвала 165,5 килета пшеница за приготвяне на хляб (132 килета) и ястия (33,5 килета)¹⁰³.

Разликата се компенсира с полученото от село Козлуджа, спадащо към каза Димотика, количество зърно. Общото количество пшеница, получено в този период от селото и от чифлика във Враждебна, се равнява на 163 килета. От селото вакъфът получавал най-голямо количество пшеница и овес през целия период, за който разполагаме с данни. То би могло да се определи като основен доставчик на зърнени храни за обществената кухня. Според данните от 1616 – 1617 г. имаретът получавал 112 килета пшеница, 58 килета ръж, 50 килета овес и 70 килета ечемик от с. Козлуджа. С малко количество зърно за допълване на складовете

101 Дн. кв. „Слатина“, София.

102 BOA, C. EV., Dosya: 387, Vesika: 19628 (1191/1777).

103 BOA, MAD.d 4945, f. 115.

допринася и плевенското село Долно Дисовиче – 12 килета пшеница. Но неговата по-значима роля се изразява в доставката на овче месо. Дължимото към вакъфа количество овце под формата на данъка адет-и агнам съставлява годишно 970 глави, вероятно доставяни в имарета. Водениците също има важно значение с оглед доставката на брашно, необходимо за фурната в имарета (Andonova, 2020, р. 187).

През целия период на своето съществуване вакъфът формирал най-голям дял от своите приходи от с. Магжарлар, каза Драма. Селото остава основен приходоизточник на вакъфа чак до 60-те г. на XIX в. За периода 1616 – 1621 г. от него фондацията получава между 25 000 и 30 000 акчета, а през 1696 – 1697 г. приходът е нараснал на 48 000 акчета. Вероятно вакъфът е получавал своя дял в паричен еквивалент, като наем за земята и воденицата. В дефтерите е записано, че последните са отдавани под наем и сумата към вакъфа е изплащана като мукатаа. Обикновено стойността на наема (*мукатаа*) от земята се равнявала на сумата от поземлената рента, която вакъфсахибите събирали. Но през 1698 г. става ясно, че няма постъпления от селото, защото е поставено под контрола на някой си Елхадж Али от Сироз, който не позволявал на раята да плаща своите задължения под предлог, че са под негова протекция (Andonova, 2020, pp. 187 – 188).

4.17. Ролята на вакъфа за оживяването на пустеещи земи и отваряне на нови обработваеми площи

Описаните случаи със с. Магжарлар (Гьол чифлик) и Куру чифлик в с. Враждебна във вакфието на Софу Мехмед паша са колкото идентични, толкова и със своите специфики. В документите от по-късните периоди и двата чифлика са записани като села. Те възникват върху земи от мирийския поземлен фонд, отстъпени с мукарернаме или темликнаме под формата на мюлк. Техните владетели следва да ги заселят и да се осигурят условия за аграрно производство върху земеделските терени. И в двата случая имат право да заселват военнопленници и рая без установено местожителство. Разликата произтича от вида на земята, върху която се заселват жителите, и от начина, по който се превръща в обработваема площ.

Куру чифлик е обозначен като мезра, която към 1544 – 1545 г. била вече разработена и заселена с робите на пашата¹⁰⁴. Мезрата представлява поселищна единица, обособена на базата на годна за земеделска обработка земя, която не е заселена адекватно на размера си с постоянни жители (Inalcik, 1985, р. 112). В този случай мезрата се преотстъпва със заповед (хюкм шерифе) и мукарернаме, издадена от съответния султан. Преди да бъде предадена на Софу Мехмед паша, мезрата е владяна от Илияс бей при същите условия чрез мукарернаме на султан Селим, но Илияс бей не успява да я разработи и засели. Така пашата я получава посредством мукарернаме от султан Сюлейман¹⁰⁵. Границите на мезрата във вакъфнамето са обозначени подробно със съответните гранични обекти на имота.

Гьол чифлик е основан върху „мъртва“ земя. Земите, категоризирани като меват, са пуснати или мъртви, некултивирани земи (Inalcik, 1985, pp. 108 – 110). Отстъпват се от страна

104 ВОА, ТТ 236 (951/1544–1545).

105 ВОА, ТТ 130 (932/1525–1526).

на султана с темликнаме като мюлк при определени условия с цел да бъдат оживени, култивирани и заселени. В случая става въпрос за „отваряне“ на нова земя и превръщането ѝ в обработваема площ, а оттам – възникване и на ново селище. В темликнаметата по всяка вероятност се описват още по-подробно граничните белези, които влизат и в описанието, включено във вакъфнамето. Следват се обект по обект, през който се простира въпросната граница от всички страни в най-малки детайли – природни обекти, пътища, имоти.

Двата чифлика свидетелстват за ролята на вакъфа като институция, осигуряваща „оживяване“ на пустеещи територии или разширяване на обработваемите площи, като очертават процеса на това „оживяване“ от самото начало с две различни възможности.

Данни за получаването на аграрни приходи от мюлкнаме от страна на Софу Мехмед паша не откриваме (поне, доколкото свидетелстват изворите, с които разполагаме). Но може да се приеме, че мюлкнамето е следващ етап, тъй като то се издава въз основа на заповед на централната власт до кадията. Уточняват се границите на отстъпления поземлен мюлк, след което въз основа на изпратения до столицата кадийски протокол се издава самият владелчески акт – мюлкнаме (Mutaftchieva, 1993a, pp. 66 – 73). С мюлкнаме се владее чифликът към вакъфа на Мустафа бей. Той основал джамия в махала „Елхадж Яхши“ и с мюлкнаме от времето на султаните Селим I (1512 – 1520) и Сюлейман I (1520 – 1566) получил чифлик, чиито приходи били предназначени за издръжка на джамията¹⁰⁶. Границите на чифлика, т.нар с. Сейди чифлик, и спадащите към него две парчета лозя и няколко парчета земя са, както следват: реката, която тече от града¹⁰⁷, Газийският път¹⁰⁸, с. Слатина, пътят за с. Подуяне¹⁰⁹, Чикме пънар, пътят на гражданите за лозята, мостът Баба кьопрю¹¹⁰. Възможно е вече да се касае за оформен, разработен и заселен чифлик, когато Мустафа бей получава мюлкнаме.

Тъй като тук разчитаме на няколко конкретни примера, с които работим, могат да се очертаят основните насоки за издаването на владелческите актове – мюлкнаме, мукарернаме и темликнаме, от страна на съответния султан. Следва информацията да се допълни с още данни за подобни аграрни обекти.

4.18. Вакъфът като кредитор

Някои извори предоставят сведения за фондацията в ролята на кредитор. За вакъфа на Софу Мехмед паша разполагаме с два описа от средата на XVII в., в които поименно са отбелязани длъжниците, на които вакъфът е отпуснал заеми. Първият документ представява лист от дефтер, в който са записани приходите от някои вакъфски обекти¹¹¹. Освен наемите за вакъфските имоти, дължими за период от 9 месеца за финансовата 1649 г., са записани и задълженията от взети заеми от страна на техните наематели. Вторият е

106 BOA, C. EV., Dosya: 387, Vesika:19628 (1191/1777)

107 Градската река – Перловска река, която заобикаляла тогавашния град.

108 Пътят за Истанбул. Границата на чифлика следва да е била приблизително дн. бул. „Цариградско шосе“.

109 Дн. кв. „Слатина“ и „Подуяне“ в София.

110 Мост близо до дн. кв. „Лозенец“, където до XIX век са се намидали градските лозя.

111 BOA, TS.MAD.d. 07411.0001.00 (1 мухарем 1059 / 15 януари 1649)

сметководен дефтер без дата¹¹². Съдейки по имената на служителите, споменати в двата описа, следва да отнесем и втория документ към 50-те г. на XVII в. Липсва кадийска заверка, което предполага, че списъкът е съставен за лично ползване на кятиба и управителя на фондацията, за да се следят отпуснатите кредити. Отбелязани са върнатите пари и остатъкът от неизплатените задължения¹¹³.

В първия дефтер, в който се описват вакъфските приходи от 1649 г., откриваме, че от общо осем наематели на вакъфски обекти, регистрирани в запазената от дефтера страница, половината имат задължения към вакъфа.

Вторият дефтер ни дава много по-детайлна картина за това кой и какви кредити е вземал от фондацията. Към втората половина на XVII в. са вписани 168 кредитополучатели и техните задълженията към вакъфската каса, възлизали общо на 69 450 акчета. От тях само 5700 били върнати. Така кредитополучателите трябвало да изплатят още 63 600 акчета. Не е отбелязана стойността на лихвата върху отпуснатите заеми, но вероятно тя варира в посочения в историографията диапазон от 10 – 15%, като в редки случаи са открити данни, че достигала и до 20%.

Заеми били вземани от хора с различен етно-религиозен произход и социален статус. Преобладават мюсюлманите, които съставляват 75% от всички 168 длъжници. Сред тях са голям брой представители на османския елит – 30%. Те са само жители на град София, но има и десет имами на близките села, като Враждебна, Връбница, Перник, Чепинци, Локорско, които живеят предимно в София. Около 31% са отбелязаните мюсюлмани рая, част от които живеели в близката на комплекса Имарет махала. Сред задължените към касата на фондацията са вписани и служители на вакъфа (7%). В списъка има и жени (7%) – съпруги или дъщери на представители на двете съсловия рая и аскери, а също и на служители на вакъфа. Християните съставляват 25% от длъжниците, като те също били предимно жители на София и малка част от тях – на околните софийски села, като Перник, Челопеч, Погледец, Ябланица (Andonova, 2020, pp. 199 – 200).

Най-голямата сума, която била взета от вакъфа, се равнявала на 6000 акчета. Едната от тях била задължение на Мехмед бей, а другата – на работниците (макар обозначени като гулями) в чифлика. Гулямите в чифлика Куру в с. Враждебна били сред най-често срещаните кредитополучатели. На два пъти са вземали общ заем – този от 6000 акчета и още един на стойност от 1000 акчета. Работниците са вземали пари и поотделно. Никола е получил на два пъти по 1000 акчета, Дончо също получил 1000 акчета, а Първан – 1700 акчета. Общата сума, дължима от чифлишките ратаи, възлиза на 11 700 акчета (Andonova, 2020, p. 200).

Често са отпускани кредити от порядъка на 3000 или 4000 акчета. Сред кредиторите на такава сума откриваме и вакъфски служители – назъра на имарета Бали халифе, шейха на имарета Мехмед ефенди и други. Някои вакъфски служители дължали и малки суми, като кятиба на килерите Ахмед челеби – само 600 акчета. Малки и големи суми пари дължали и жени – съпруга на Махмуд халифе (1000 акчета), Фатма хатун – съпруга, и Хюма хатун – дъщеря на Мустафа от Имарет махала (2000 и 1000 акчета), Халиме хатун (1000 акчета), Сакине хатун (600 акчета), Айше хатун, съпруга на Нури (400 акчета). Двете дъщери (1400 и

112 BOA, TS.MAD.d. 03819.0001.00 (без дата).

113 Сведенията, които ще представим по-долу, са поместени с подробни данни за длъжниците и сумите, взети от вакъфската каса в (Andonova, 2020, pp. 196 – 203).

1300 акчета заем) и съпругата (1600 акчета) на кайъма на джамията също са сред длъжниците. Огромна сума от 5000 акчета е записана като задължение на Емине хатун. Най-малката сума, която фондацията отпуснала, била 400 акчета – задължение на споменатата Айше хатун, съпруга на Нури. Малки суми от по 500 – 600 акчета обаче били задължение както на жени, така и на мъже, които били представители и на раята, и на османския елит. Такава сума взели Осман паша и Мюмин син на Абдуллах от с.Челопеч. Християни също вземали заеми, които били сравнително малки суми – Никола от с. Куманица, Йован от Перник (по 1000 акчета), Павле (500 акчета) и други (Andonova, 2020, p. 200).

Дължимата обща сума от 63 600 акчета, записана в дефтера, представлява около една трета от получавания годишен приход към фондацията в този период. Подобна сума дава основание да смятаме, че вакъфът е разполагал с допълнителни пари извън тези, посочени в мухасебе дефтерите, като налични в касата и които са отпускани под формата на заеми.

Съдейки по социалния облик на кредитополучателите, може да се заключи, че вакъфът е давал пари предимно на хора, свързани до известна степен с фондацията – служители, наематели на вакъфските приходоизточници, ратаи. По този начин се гарантира връщането на парите и редовното изплащане на дължимите суми. Но има и много кредитополучатели, които нямат връзка с вакъфските обекти. Въвлечането на фондацията в кредитните операции свидетелства, че към средата на XVII в. съществувала практиката на отпускане на кредити от страна на фондацията. Управителите вече прилагали различни методи, чрез които вакъфът да се адаптира към променящата се икономика. Отпускането на заеми е гарантиран приход, който не е зависим от намаляването на селската продукция, разрушаването на сградите на градските обекти или други фактори, които влияят върху приходите от движимото имущество на фондацията.

5. Заключение

Ислямската благотворителна фондация, вакъф, е средство за налагане и установяване на османската власт на Балканите и нейното развитие е тясно обвързано с конкретната военнополитическа и социално-икономическа обстановка в империята. Като институция, вакъфът финансира изграждането на джамии, имарети, кервансараи, мостове и други учреждения, но и осигурява средства за тяхната издръжка и функциониране. Наред с издигането на ролята на конкретни градове като политически, административни, културни, религиозни и икономически центрове, вакъфската институция е насочена към изграждането на комуникационната и икономическата инфраструктура и стопанското усвояване на територии. Важните градски центрове се застрояват и разширяват с построените комплекси на османския елит, нови кервансараи и ханове, дюкяни се издигат в централните търговски части на градовете и по важните пътни артерии. Чрез вакъфите се усвояват и облагородяват празни земи, заселват се жители и се поставя началото на нови селища. Вакъфът заема централно място в градската и селската икономика, но всяка констатация за мястото на вакъфа в развитието на икономиката е адекватна на стопанската действителност в самата държава и трябва да се разглежда в контекста на конкретния период. Така през XIV – XVI в. вакъфската институция е решаващ фактор в развитието на икономическата структура – пазар, инфраструктура, кредитни отношения. Вакъфът е най-големият град-

ски собственик, той регулира цените на наемите и условията за търговия и производство, след което загубва тези свои позиции, отстъпвайки място на все по-засилващата позиция на аянска институция. В контекста на назряващата криза в империята не закъснява намесата на държавата във вакъфските дела, злоупотребите на мютевелиите и последвалите реформи във вакъфската система. Променящата се държавна политика, насочена към издържане на войската и осигуряване на приходи към хазната, нужни за нестихващите войни, пряко направлява развитието на вакъфската институция, която вече е изпълнила своята задача по налагане на властта и религиозната политика, урбанизиране и усвояване на празните пространства около градовете и на стратегически места. Вакъфите запазват основно ролята си в поддържането на религията и образованието. Подобна е ситуацията и с ролята на вакъфската институция в стопанското развитие с оглед урбанизиране, осигуряване на инфраструктурата, градската икономика и аграрните отношения в цялата империя, от които процеси неизменна част са и българските земи. Докато все още фондациите се опитват да поддържат обектите в градовете, в аграрните отношения вакъфът все по-осезаемо губи каквито и да е позиции. Наред с липсата на средства от страна на фондациите да възстановят западналите обекти в градовете и селата, става ясно, че от края на XVII – началото на XVIII в. аграрните обекти стават обект на посегателство и незаконно присвояване от страна на представителите на османския елит, които в условията на военната обстановка и финансовите затруднения в империята успяват през осемнадесетото столетие да заграбят вакъфски чифлици и изоставени от раята имоти. Постепенно прилаганите промени, свързани с нуждата на държавата от пари, значително намаляват ролята на вакъфската институция, което завършва с пълното подчиняване на вакъфа на държавата.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Andonova, P. 2020. *The Ottoman Elite nad Charity in the Centre of Rumeli Province: The Imaret of Sofu Mehmed Pasha at the Black Mosque in Sofia, 16th – 19th Century*. Sofia: Gutenberg. [Андонова, П. 2020. *Османският елит и благотворителността в центъра на провинция Румелия: Имаретът на Софу Мехмед паша при Черната джамия в София, XVI – XIX в.* София: Гутенберг].
- Andonova, P. 2023. Architectural Structure and Functions of the Külliye of Sofu Mehmed Paşa in Sofia with a Special Focus on its Medrese and Kütüphane. - *Vakıflar Dergisi* 60 - Aralık 2023, pp. 23 – 39.
- Antonov, A. 2013. The Caranserais as an Element of the Road Infrastructure in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire in the 16th – 18th Centuries. In: *The Balkans – Language, History, Culture*. Vol. III. Kt. Mutafova (ed). V. Tarnovo, pp. 104 – 122. [Антонов, А. 2013. Кервансараите като елемент от пътната инфраструктура в балканските провинции на Османската империя през XVI – XVIII в. В: *Балканите – език, история, култура*. Т. III. Под. ред. на К. Мутафова. В. Търново, с. 104 – 122].
- Ayverdi, E. H. 1982. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, IV. (Istanbul, 1982), s. 103 (No 2399).
- Boykov, G. 2024. *Ottoman Plovdiv. Space, Arcjitecture, and Population (14th – 17th Centuries)*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Boykov, G. 2011. Reshaping Urban Space in the Ottoman Balkans: a Study on the Architectural Devel-

- orment of Edirne, Plovdiv, and Skopje (14th – 15th centuries)” In: *Centres and Peripheries in Ottoman Architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*. Maximilian Hartmuth (ed). Sarajevo: Cultural Heritage Without Borders, pp. 32 – 45.
- Clayer, N. 1994. *Mystiques, Etat et Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*. Leiden. New York. Köln, E.J. Brill.
- Cvetkova, B. Sofia during 15th – 17th centuries. In: *Sofia through the centuries*. Vol. I. Sofia, pp. 74 – 94. [Цветкова, Б. София през XV – XVIII в. В: *София през вековете*. Т. I. София, 1989, с. 74 – 94].
- Çelebi, Evliya. *Seyahatnamesi*. 2 vols., 1976, Istanbul, 2:1036 – 1037.
- Dernschwam, H. 1986. *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Nach einer Urschrift im Fugger-Archiv, edited by Franz Babinger, Munich and Leipzig 1923 (reprint 1986).
- Eyice, S. 1962 – 1963. İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, No 23/ 1 – 2, pp. 1 – 80.
- Eren, I. 1968. Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmiyen Eseri. *Belgelerle Türk Tarihi dergisi*, Sayı 8, İstanbul, pp. 263 – 280.
- Faroghi, S. 1984. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520 – 1650*. Cambridge Studies in Islamic Civilization. New York: Cambridge University Press.
- Faroghi, S. 1999 A Natural Disaster as an Indicator of Agricultural Change: Flooding in the Edirne Area, 1110/1688 – 1689. In: *Natural Catastrophes in the Ottoman Empire*, E. Zachariadou (ed.), Crete University Press, pp. 251 – 263.
- Ferlibaş, M. B. 2023. Selanik'te XVIII. Yüzyıla ait bir vezir vakfı: Numan Paşa'nın hayrâtı ve akârati. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi – Trakya Üniversitesi*. Issue: 1, 12/2023, pp. 37 – 82.
- Georgieva, G. 2007. Administrative Structure and Government of Rumelia in the late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: The Functions and Activities of the Vali of Rumelia. – In: *The Ottoman Rule and the Balkans, 1760 – 1850: Conflict, Transformation, Adaption*. A. Anastasopoulos, E. Kolovos (eds), Rethymno, Crete University Press, pp. 3 – 20.
- Gradeva, R., S. Ivanova. 1998. Introduction. A Study of the History and Present-day State of Popular and High Muslim Culture in Bulgarian Lands. In: Gradeva, R., Ivanova. Sv. (eds), 1998. *The Muslim Culture in the Bulgarian Lands*. Sofia, pp. 9 – 52. [Градева, Р., Св. Иванова. 1998. Въведение. Изследване на историята и съвременното състояние на мюсюлманската култура по българските земи – народен и висок пласт. В: Р. Градева, Св. Иванова (съст.), 1998. *Мюсюлманската култура по българските земи*. (Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите), Т. 2, МЦПМКВ: София, с. 9 – 52].
- Gradeva, R. 2005a. Osman Pazvantoğlu of Vidin: Between Old and New. *Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, vol. XIII, pp. 115 – 161.
- Gradeva, R. 2005b. Towards a Portrait of 'The Rich' in Ottoman Provincial Society: Sofia in 1670s. In: *Provincial Elite in the Ottoman Empire*. A. Anastasopoulos (ed.), Rethymno, Crete University Press, pp. 147 – 197.
- Gradeva, R. 2011. A Kadi Court in the Balkans: Sofia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. In: *The Ottoman World*. Chr. Woodhead (ed.), London and New York, Routledge, pp. 57 – 71.
- Gradeva, R. 2016. Sofia's Rotunda and Its Neighbourhood in Ottoman Times. In: *Osmanischen Welten:*

- Quellen and Fallstudien*. J. Zimmermann, Ch. Herzog, R. Motika (eds), University of Bamberg Press, pp. 177 – 207.
- Gramatikova, N. 2001. Islamic Non-Orthodox Trends in Bulgarian Lands (Based on Written Sources and Fieldwork). In: *History of Muslim Culture in Bulgarian Lands. Studies*. (=The Fate of Muslim Communities in the Balkans. Vol. 7.) R. Gradeva (ed). Sofia: IMIR. [Граматикува, Н. 2001. Исламски неортодоксални течения в българските земи. В: *История на мюсюлманската култура в българските земи*. (=Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 7). Р. Градева (съст.). София: IMIR, pp. 192 – 282].
- Gökbilgin, M. T. 1999. Edirne, Adrianople. *Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition v.1.0, Brill NV, Leiden, 1999, II:683a.
- Harbova, M. 1991. *Urban Planning and Architecture on the Bulgarian Lands in the 15th – 18th centuries*. Sofia: BAN. [Харбова, М. 1991. *Градоустройство и архитектура по българските земи през XV – XVIII в.* София: БАН].
- Inalcık, H. 1973. *The Ottoman Empire. The classical age 1300 – 1600*. London.
- Inalcık, H. 1978. Capital Formation in the Ottoman Empire. In: Inalcık, H. *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*. London, pp. 97 – 140.
- Inalcık, H. 1980. Military and Fiscal Transformation in the Ottoman empire, 1600 – 1700. *Archivum Ottomanicum*, no. 6, pp. 283 – 337.
- Inalcık, H. 1985. The Emergence of Big farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants. In: *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire ottoman, Collection Tuzica III* (Louvain: Editions Peeters), pp. 105 – 126.
- Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library*. Part 1, 2003. Registers. Radushev, E., S. Ivanova, R. Kovachev (eds.), Sofia.
- Ivanova, Dz. 2010. The Impact of the 1683 – 1699 War on the Ottoman Rear: The Story of Silahdar Mehmed Ağa about the Haydut Raid of Kyustendil in 1689/90. In: *Empires and Peninsulas: Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699 – 1829*. P. Mitev, P., I. Parvev, M. Baramova, V. Racheva (eds.). Berlin: LIT Verlag, pp. 217 – 230.
- Ivanova, Dz. 2012. And the King Commanded Nephiriām to Fight against him... (Ottoman historiography and a Bulgarian inscription on the actions of the sultan's authority against Yegen Osman Pasha in 1688/89). In: *Collegium Historicum*. Vol. 2. Dr. Draganov, T. Popnedelev. Sofia: University publishing house "St. Kliment Ohridski", pp. 390 – 399. [Иванова, Дж. А царят нареди нефириам срещу него да се бие... (Османската историопис и една българска приписка за действията на султанската власт срещу Йеген Осман паша през 1688 – 1689 г.). В: *Collegium Historicum*. Т. 2. Съст. Драганов, Д., Т. Попнеделев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 390 – 399].
- Ivanova, S. 2005. Muslim Charity Foundations (Vakf) and the Models of Religious Behaviour of Ottoman Social Estates in Rumeli (late 15th to 19th centuries). In: *Islam am Balkan. Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*. Kurz, M. (ed.), Heft 2/05, pp. 44 – 68.
- Ivanova, S. 2004. Big Vakfs of the Ottoman Elite in Rumeli, 17th – 18th Centuries. In: *Money, Words, Memory*. R. Zaimova, N. Aretov (eds). Sofia: Kralitsa Mab, pp. 110 – 126. [Иванова, Св. 2004. Големи вакъфи на османския елит, XVII – XVIII в. В: *Пари, думи, памет*. Р. Заимова, Н. Аретов (ред.) София: Кралица Маб, с. 110 – 126].

- Ivanova, S. 2001. The Sicills of the Ottoman Kadıs. Observations over the Sicill Collection at the National Library in Sofia, Bulgaria. In: *Pax Ottoman. Studies in Memoriam Prof. Dr. N. Göyünc.* K. Çiçek (ed). Ankara, pp. 51 – 76.
- Kayapınar, A. 2006. The Gazi Mihaloğulları Waqfs in Northern Bulgaria (15th – 16th Centuries). In: *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans.* Tirana, Albania, 4 – 7 December 2003. Istanbul: IRCICA, pp. 163 – 174.
- Kiel, M. 1974. Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace. *Belleten*, Vol. 38, Issue: 152, pp. 635 – 656.
- Kiel, M. 1983. The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans. *Journal of Art History*, Issue: 12, pp. 117 – 144.
- Kiel, M. 1990. Urban Development in Bulgaria in the Turkish period: The Place of Turkish Architecture in the Process. In: *The Turks of Bulgaria: the History, Culture and Political Fate of a Minority.* K. H. Karpat (ed.), Istanbul, Isis Press, pp. 79 – 129.
- Kiprovsk, M. 2008. The Mihaloğlu Family: Gazi Warriors and Patrons of Dervish Hospices. *Journal of Ottoman Studies*, XXXII (=Osmanlı Araştırmaları, XXXII). Istanbul, pp. 193 – 222.
- Kontolaimos, P. 2020. The Formation of Early Ottoman Urban Space. Edirne as Paradigm. In: *The Heritage of Edirne in Ottoman and Turkish Times.* B. Krawietz, F. Riedler (eds). Berlin: Walter de Gruyter, pp. 44 – 66.
- Kuran, A. 1996. A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne and Istanbul. *Muqarnas*, vol. 13, pp. 114 – 131.
- Kursar, V. 2020. The Diplomatic, Religious, and Economic Presence of the Republic of Dubrovnik (Ragusa) in Ottoman Edirne. In: *The Heritage of Edirne in Ottoman and Turkish Times.* B. Krawietz, F. Riedler (eds). Berlin: Walter de Gruyter, pp. 302 – 346.
- Kürk, H. B. 2024. *Imarets in the Ottoman Empire from the 14th Century to the End of the Faith Era based on Waqfiyyas.* A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Department of History. Ankara.
- Mutafchieva, V. 1993a. Agrarian Relations in the Ottoman Empire during 16th – 17th centuries. In: Mutafchieva, V., *Ottoman Socio-Economic History.* Selected Compositions. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 1 – 188. [Мутафчиева, В., 1993. Аграрните отношения в Османската империя през XVI – XVII в. В: *Османска социално-икономическа история. Избрани съчинения.* София: Издателство на БАН, с. 1 – 188].
- Mutafchieva, V. 1993b. The Role of the Waqf in the Urban Economy on the Balkans under the Ottoman Rule (XV – XVII). In: Mutafchieva, V. *Ottoman Socio-Economic History.* Selected Compositions. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 378 – 398. [Мутафчиева, В. 1993. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под османска власт (XV – XVII). В: Мутафчиева, В. *Османска социално-икономическа история. Избрани произведения.* София: Издателство на БАН, с. 378 – 398].
- Mutafchieva, V. 1993c. Main problems in the Study of the Waqf as part of the Socio-economic Structure of the Balkans under Ottoman Rule (XV-XIX c.). In: Mutafchieva, V. *Ottoman Socio-Economic History.* Selected Compositions. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 399 – 434. [Мутафчиева, В. 1993. Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под Османска власт (XV – XIX). В: Мутафчиева, В. *Османска социално-икономическа история. Избрани произведения.* София: Издателство на БАН, с. 399 – 434].

- Mutafchieva, V. 1998. *Kırcalı Time*. Sofia: Javet-45. [Мутафчиева, В. 1998. *Кърджалийско време*. София: Жанет-45].
- Mutafova, K., M. Kalicin. 1998. Historical accounts about the Halveti Şeyh Bali Efendi of Sofia in a newly discovered vita dating from the 19th century. In: *The Muslim Culture in the Bulgarian Lands*. Gradeva, R., Ivanova, Sv. (eds). Sofia, pp. 212 – 243. [Калицин, М., Кр. Мутаfoва. 1998. Исторически реалии за халветийския шейх Бали Ефенди Софийски в новооткрито житие от XIX в. В: *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 2. Мюсюлманската култура по българските земи*. Изследвания. Съст. Р. Градева и Св. Иванова, София, с. 212 – 243].
- Mikov, L. 2011. Ottoman Monuments in Sofia (Buildings with Changed and Preserved Function). In: Stanev, St., V. Grigorov, V. Dimitrov (eds), 2011. *Studies in Honor of Stefan Boyadziev*. Sofia: Edition of the National Archaeological Institute and Museum at the Bulgarian Academy of Sciences. [Миков, Л. 2011. Османски паметници в София (сгради с променена и запазена функция). В: Станев, Ст., В. Григоров, В. Димитров (съст. и ред.), 2011. *Изследвания в чест на Стефан Бояджиев*. София: Издание на Национален археологически институт и музей при Българска академия на науките].
- Monedzikova, A. 1946. *Sofia through the Centuries*. Sofia: Fakel. [Монеджикова, А. 1946. *София през вековете*. София, изд. Факел].
- Necipoğlu, G. 2005. *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. London: Reaktion Press.
- Necipoğlu, G. 1985. The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation. In: Grabar, O. (ed.), 1985. *Muqarnas III: An Annual on Islamic Art and Architecture*. Leiden, E. J. Brill.
- Parveva, S. 2011. *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman rule*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Първева, Ст., 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII в. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Parveva, S. 1992. Settlement network and population density in parts of Northern Bulgaria and the Balkan Plains in the late 17th and early 18th centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 8 – 9, pp. 32 – 50. [Първева, Ст. 1992. Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII в. *Исторически преглед*, кн. 8 – 9, с. 32 – 50].
- Parveva, S. 1998. Representatives of the Muslim Religious Institution in the city on the Bulgarian Lands in the Seventeenth century. In: Gradeva, R., S. Ivanova (eds), 1998. *The Muslim Culture in the Bulgarian Lands*. Sofia, pp. 45 – 54. [Първева, Ст. 1998. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII в. В: Градева, Р., Св. Иванова (съст.), 1998. *Мюсюлманската култура по българските земи. Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите, Т. 2*, София: МЦПМКВ, с. 45 – 54].
- Parveva, S. 2001. Tha Kavak Baba Zaviye and the Church of SS Forty Martyrs in the Real and Imaginary World of Tarnovo Citizens in the Period of the Ottoman Rule. In: Gradeva, R. (ed), 2001. *History of Muslim Culture in Bulgarian Lands. Studies. (=The Fate of Muslim Communities in the Balkans. Vol. 7.)* Sofia: IMIR, pp. 324 – 406. [Първева, Ст. 2001. Забието „Кавак баба“ и църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в реалния и въображаемия свят на търновци в периода на османско владичество. В: Р. Градева (ред.), 2001. *История на мюсюлманската култура в*

- българските земи. (Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 7). София: IMIR, с. 324 – 406].
- Radushev, E. 1995. *Agrarian Institutions in the Ottoman Empire in the 17th – 18th Centuries*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. [Пагушев, Евг. 1995. *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII в.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Redhouse, J. W. 2006. *An English and Turkish Lexicon*. Edition 3. Istanbul.
- Repp, R. 1986. *The Mufti of Istanbul. A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. Oxford, Oxford University.
- Spisarevska, Y. 1978. The Dubrovnik colony in Sofia in the 15th to 19th centuries according to newly discovered documents. In: *From the history of trade in the Bulgarian lands in the 15th – 19th centuries*. Sofia, pp. 9 – 40. [Спусареvsка, Й. 1978. Дубровнишката колония в София през XV – XIX в. според новооткрити документи. В: *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX век*. София, с. 9 – 40].
- Срђан Катић. 2001. *Уеген Осман-паша*. Београд, Colografx.
- Sabev, O. 2001a. The Family of Mihaloğlu and the Muslim Education in the Bulgarian Lands in the Ottoman Empire. In: Gradeva, R. (ed), 2001. *History of Muslim Culture in Bulgarian Lands. Studies. (The Fate of Muslim Communities in the Balkans. Vol. 7.)* Sofia: IMIR, pp. 136 – 156. [Събеv, О. 2001a. Родът Михалоглу и мюсюлманското образование в българските земи в Османската империя. В: Градева, Р. (съст.), 2001. *История на мюсюлманската култура в българските земи. (Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 7.)* София: IMIR, с. 136 – 156].
- Sabev, O. 2001b. *Ottoman schools in the Bulgarian lands XV – XVIII centuries*. Sofia: Lubomadrie – Hronika. [Събеv, О. 2001b. *Османски училища в българските земи XV – XVIII в.* София: Любомъдрие – Хроника].
- Süreyya, M. 1971. *Sicill-i Osmani*. Istanbul.
- Stoianovich, T., 1960. The Conquering Balkan Merchant. *Journal of Economic History*, XX.
- Uğur, Y. 2014. *The Historical Interaction of the City with its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*. Unpublished PhD dissertation, Bozağacı University.
- Uzunçarşılı, İ. H. 1988. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara.
- Vecheva, E. 1982. *Trade of Dubrovnik with Bulgarian lands*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Вечева, Е. 1982. *Търговията на Дубровник с българските земи (XVI – XVIII в.)*, София: София: Издателство на БАН].
- Wimmel, R. 2020. Edirne as a Stopover Destination. The Ekmekçioğlu Caravanseraı and the Ottoman Road Network. Kontolaimos, P. 2020. The Formation of Early Ottoman Urban Space. Edirne as Paradigm. In: *The Heritage of Edirne in Ottoman and Turkish Times*. B. Krawietz, F. Riedler (eds). Berlin: Walter de Gruyter, pp. 152 – 205.
- Zilfi, M. 1993. Sultan Süleyman and the Ottoman Religious Establishment. In: İnalçık, H., C. Kafadar (eds.), 1993. *Sultan Süleyman the Second and his Time*. Istanbul: The Isis Press, pp. 109 – 120.

Correspondence author:

Paulina Andonova, Senior Assistant Professor, PhD
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd.
1113 Sofia BULGARIA
E-mail: paulinaandonova@gmail.com